

PALÓCOK I.100 – 106.

A palóc néprajzi csoport eredete, etnikai összetevői (Bakó Ferenc)

Az Aba nemzetség

A Felföld településtörténetének igen jelentős szereplője és szervezője, az Aba nemzetség elődei Árpád fejedelemtől a terület sikeres meghódításáért két nagy birtoktestet kaptak. Ed és Edemen vezéreket Anonymus kúnoknak, azaz kúnoknak, kabaroknak tekinti, és az ő unokájuknak tartja Patát, aki minden valószínűség szerint a kabarok mátrai ágának utolsó törzsi vezetője volt. Az ő életében szűnhetett meg a törzsrendszer, és akkor kezdődött meg a törzsi-nemzetségi birtokok kisajátítása. Általában egy-egy terület kétharmad részét vette birtokba a fejedelem, majd a királyság megalakulása után a király, egyharmada maradt nemzetségi kézen. A törzsek ugyanis az őket alkotó nemzetségekre bomlottak szét, a hét magyar törzs 108 nemzetségre, és ezenkívül álltak még a csatlakozott és a leigázott népek nemzetségei, ezek számát azonban nem ismerjük. A korai Árpád-korban a Felföldön ismert nemzetségek között nemcsak magyar-kabar, hanem szláv és német nevek is feltűnnek, ami azt bizonyítja, hogy a behódolt és jövevény (hospes) családok is helyet kaptak az akkori uralkodó osztályban.

A Mátra vidékén is végbement ez a kisajátítás, nem kímélve Pata birtokait sem, bár ő rokonságban állott a fejedelmi családdal. Erre utal néhány helynév, pl. Tas és Fajzat, amelyek eredetileg személynevek voltak. Kandra Kabos véleménye szerint a kisajátított területeket a hevesi vár fennhatósága alá rendelték, és a nemzetség máshol nyert ezért kárpótlást. Az államszervezés során nemcsak a központi hatalom, hanem a megalakulóban lévő egyház számára is gondoskodtak földterületről. István király adományozta az egri püspökségnek az Eger-patak völgyét, amely minden valószínűség szerint Pata nemzetségének birtokában volt. A mindezekért adott kárpótlás része lehetett az is, hogy a mai Gyöngyöspata települést, amely a nemzetség 10. századi központja volt, megtarthatták. A régészeti kutatási eredmények is azt erősítik meg, hogy ekkor Pata - Fajsz, Taksony fejedelmek, Tas vezér kortársa - a központi hatalom bizalmasa, sőt megbízottjaként élt és parancsolt a Mátra-vidéken.

A 10. században a honfoglaló vezérek, Ed és Edemen leszármazottait, rokonságát valószínűleg a kabarok egyik törzseként tartották számon, de később már a kabar népvét nem használták. Utódaik között a második vagy harmadik nemzedék feje lehetett Pata, az ő fia Csaba (Ceba) nádorispán, unokája pedig Aba Sámuel király. Csabának tulajdonítják a feldebrői és az abasári nemzetségi monostor megépítését, az elsőt minden bizonnyal fejedelmi temetkezőhelynek is megfelelően. Fia, Aba Sámuel élvezhette mindazokat az előnyöket, amelyeket a nemzetség családpolitikája révén örökölt meg. Kora magyar nemzetségeinek legnagyobb karrierjét futotta be, mert nem maradt meg nemzetségfőnek - akiből több mint száz volt még a hazában -, hanem valamennyiök ura, királya lett. Személye és élettörténete sok rejtélyt, megoldatlan kérdést jelent a kutatás számára, és ezek között mindjárt első maga a név. Anonymus azt állítja, hogy a királyt kegyessége miatt nevezik Abának, egyébként Sámuel volt a neve, ez azonban nehezen fogadható el. Aba ugyanis török szó, atya, ős jelentéssel, de a kabaroknál - mint a besenyőknél is - méltóságnév, fejedelmi cím lehetett. Valószínűleg ez volt a mátrai ág fejének megasztelő neve, amit elődeitől örökölhett, a Sámuel pedig a keresztségben kapta. Mint királyt is így ismerték, a krónikák csak ezen a néven említik, a Sámuel úgy vált csupán ismeretessé, hogy előkerült egy általa veretett

pénz, amelyen ez áll. Tisztelte a nép életében és halála után is, mert „egyesítette magában egy nomád nemzetségszó patriarchális társadalomszemléletét, amely az öröklött rabszolgát is emberszámba veszi mint tágabb közössége tagját, és a keresztényét, amely végső fokon minden keresztény embert azonos állapotúnak tekint”.

A középkorban 27 ágat számláló nemzetség Aba Sámuel tartotta ősenek, és valamennyit összetartotta a közös származás tudata, az egykor hatalmas, összefüggő birtoktest és az Aba címer, zászló és jelszó. A közös őstől való származást bizonyára a családi hagyomány őrizte meg, mert Aba Sámuel halálától még mintegy 200 éven át a nemzetségi kontinuitásra nincs írásos bizonyíték. 1212-ben említ meg egy oklevél két urat, de genere Aba (tehát Aba nemzetségéből), akik kitüntették magukat a szolgálat terén: egyik a Lipóczy ágbeli Demeter, másik a Bodrogkeresztúri ág Artolf nevű tagja. Tulajdonképpen velük kezdődik el a nemzetség hiteles története, melyet Karácsonyi János írt meg.

Az Aba nemzetség 27 ágának ősi birtokai Heves, Zemplén, Abaúj és Sáros megyében voltak, igen sok település határában. A hevesi és a zempléni birtokok úgy foghatók fel, mint a legrégebbiek, mint honfoglalás kori adományok, mert Anonymus gestája szerint Árpád itt adott birtokokat az ősöknek. A nemzetség politikai, vallási és gazdasági központja a Mátra vidékén alakult ki, előbb - a 10. században - a mai Gyöngyöspatán, egy évszázaddal később pedig Abasáron. Erről a tájról terjeszkedett a nemzetség észak, illetve északkelet felé. Terjeszkedésének útjában állt azonban keleten az Őrösúr, északon a Bors nemzetség szállásterülete, illetve a királyi erdőbirtokok. (Az államszervezés során a nagy erdősegeket a központi hatalom a maga számára foglalta le.) Ezeket a területeket tehát az Abáknak meg kellett kerülniök, és így Zemplén nyugati részéről, a Taktaközből indulva haladtak észak felé. A terjeszkedés folyamán magukkal vitték az ősi szállásbirtok körül keletkezett várispánság Újvár nevét és helységneveit. Így kap nevet Abaújvár és több település, majd folytatódik ez a kolonizáció északi irányban még tovább, Sáros megyében egész az országhatárig.

Nehéz és hosszadalmas lenne a nemzetség útját mindezekre a tájakra követni, ezért inkább csak a Mátra-vidék, mint központ sorsát igyekszem vázolni. Teszem ezt azért is, mert a mai palóc néprajzi csoport centrumának is ezt a tájat tekintjük, ahol a hagyományos népi műveltség és életmód sajátosan jelentkezik.

A Mátra erdő minden valószínűség szerint a honfoglaló vezérek adománybirtoka volt, amit azonban az államszervezés során István király vagy talán még Géza fejedelem részben kisajátított. A 10. században a Mátra erdő még jóval nagyobb kiterjedésű volt, mint az újkorban. A hegység déli előterét összefüggő erdőtakaró borította, még a 15. század végén is Hevesugráig, Nagyfügedig tartott az erdőség, melyet a patak völgyek szakítottak meg, bennük településekkel. Korábban, tehát a törzsi korszakban kabar harcosok és családjaik telepedtek itt meg, de területük egy részének kisajátítása után a királyi birtokra más törzsek töredékeit, esetleg behódolt népelemeket telepítettek. Ilyen helységek lehettek Fancsal, Halászi, Györk, Atkár és Gyöngyös püspöki, de Draskóczy István szerint királyi telepítésre enged következtetni Tarján, Szúcsi, Sólomos, Oroszi és még több falu neve.

A nemzetségnek a királlyal való kapcsolata mindig jó volt, kivéve a 14. század derekát, amikor Aba Amadé - kiskirályok módjára - ellene támadt. Máskor bizonyára tartották magukat a nemzetség jelszavához: „Hűség a királyhoz!”, és címeres zászló alatt kísérték hadba az uralkodót. A zászlón díszelgett az Abák címere: ezüstpajzsban fekete sas, mely csőrében koszorút tart. Ez a lojális magatartás tette lehetővé, hogy megtartsák az ősi birtok magvát a Mátra tövében, ahol Anonymus

szerint is Pata vezér várat épített. Az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai megkutatták a várat, a falu középkori templomát, s így az új abban feltárt adatok új következtetéseket tettek lehetővé.

A patai várat Anonymus adataival megegyezően a 10. század harmadik negyedében építhették, bizonyára Pata vezér parancsára, akinek ezen a helyen téli szállása volt. Építése azonban nem egyhuzamban folyt le, a fellegvár az első korszakban, a külső vár pedig valamivel később készült el. Ez a megállapítás cáfolja tehát azt a néphagyományban és a helytörténetírásban élő tévhitet, hogy a várat a husziták építették volna. A vár területén egy 11. századi templom alapjait tárták fel, s erről az épületről feltételezik, hogy a patai esperesség első temploma volt. Emellett a településnek a vár alatt is volt egy ugyancsak 11. században épített temploma. Az esperesség keletkezése tehát a régészeti emlékek datálása alapján 11. századra tehető, maga a kerület pedig a Zagyva és a Tárna völgyével határolt terület volt. Lehetséges, hogy ez a táj megfelelt az első foglalás révén megszállt területnek, tehát a kabarok mátrai törzse szállásterületének, és annak, amelyet egy időben Pata megyének neveztek, még a nemesi Heves vármegye megalakulása előtt.

A déli Mátraalján, de Patától keletre fekszik Abasár, az a hely, amelyen Sámuel király nemzetségének székhelyét jelölte ki és alapította meg. Az alatta rejlő borospincékről elnevezett Bolt-tetőn régészeti feltárással felszínre került körtemplom és kolostoregyüttes valószínűleg az Abák első nemzetségi monostorának maradványa. De igen korai a feldebrői altemplom is freskóval díszített sírkamrájával, mellette kolostor romjaival, amely ugyancsak a nemzetség szállásterületén épült. Nemcsak Abasár, hanem egyes környező falvak is a király emlékét őrzik: Visonta és Domszló a király két fiának nevét kapta úgy, hogy felesége lengyel lévén, ezen a nyelven keresztelte egyik fiát magasztos dicsőségnek, a másikat pedig az otthon dicsőségének, minthogy a nevek ezt jelentik.

Az Aba nemzetség birtoklásának rendjét, legősibb vonásait a Nagypatak völgyének viszonyaiban ismerhetjük meg, írja Draskóczy István. A Nagypatak a Mátrában ered és Patán keresztül folyik dél felé, völgyében számos kisebb településsel. Legtovább itt maradt meg az ősi birtoklási rend, nagy része a Rédei ág kezén, és csak a 13. században szüntették meg. A közös birtoklást az állattartás túlsúlya indokolja, s emellett a társadalmi viszonyok fejlődésének lassúsága. A völgyben több a személynév eredetű helynév, mint Pata, Györök, Fancsal, Réde, Tas, Atkár, Encs, ezek bizonyára a 13. század előtt keletkeztek, a magyarság nomád állattartó életmódjából fakadóan. Valószínű, hogy az egyes területeket az állatok tulajdonosáról nevezték el, az állatokat a téli szálláson terelték össze, és itt valamiféle épületet is emeltek. Egy idő múlva az összegyülemllett trágya lehetővé tette a folyamatos földművelést, és így a hely neve megszilárdult.

A Mátra északi lábainál, melyet a néprajztudomány Mátraaljának nevez, előnytelenebbek az élet és a termelés lehetőségei. Ez a terület is a patai főesperességhez tartozott. Kis-Pásztó kerület néven, amely egy időben szerves része volt a patainak, de később önállósult, és hívei csak bizonyos szolgáltatásokkal tartoznak a patai esperesnek. Ebből valamiféle korábbi önállóságra lehet következtetni, amely talán az avar-szláv népesség korszakában gyökerezik. A tájon egyébként igen kevés az ezredforduló előtti régészeti emlék, egyedül Recsk határában, Martonka dűlőben kerültek elő rossz megtartású és kevésbé datálható leletek. A Bodony határában ismert Húnok sírja és a parádsasvári – ehhez közel eső – Húnok útja földrajzi nevek történeti előzményei ismeretlenek. A helységnevek egy része azonban feltehetően honfoglalás előtti, mint Recsk, Parád, Derecske, vagy Sirok a maga várával, de mellettük korai magyar elnevezésű falvakat is találunk, mint

Bodony – mely nevet az Aba nemzetség egyes tagjai is viselték -, a törzsi eredetű Kürt (puszta) és a magyar személynévadással keletkezett Balla. A Mátraalja nyugati, ma Nógrád megyéhez tartozó részén is vegyesen vannak magyar – Nádújfalu, Mátramindszent, Dorogháza, Kazár, Vizslás, Tar, Hasznos – és szláv névadású – Szuha, Terenye, Bátor, Maconka – helynevek. Még német eredetű is akad, Nemti feltehetően katonai szálláshely volt.

A táj településtörténetében fontos szerepet játszhatott egykor Pásztó város, amelynek eredete, alapításának kora vitatott, de a Zagyva völgyében észak felé vezető kereskedelmi és hadi út miatt a rómaiak koráig visszavezethető. A 12. század elején a bencések, majd a század végén a ciszterek kolostora épült meg a településen, és ezek a tények a egy egyházi szerepét hangsúlyozzák, de a 11. században királyi udvarhely is volt itt. A Heves megyéhez tartozó Mátraaljának államigazgatási székhelye Mátra-járás néven Pétervására volt. A Tarnától keletre eső táj már nem az Aba nemzetség szállásterülete, hanem Karácsonyi J. alapján feltételezhető, hogy „az alkalmasint palócz származású” Bél nemzetségé. Itt a falvak túlnyomó része magyar névadással keletkezett, mint Váraszó, Istenmezeje, Ivád, Szentdomonkos, Tarnalelesz, Bükkcenterzsébet. Fedémes, Bükkszék, és csak a Tarna-völgy összeszűkülésénél emelkedő Sirok vára és falva kapott szláv nevet. Ez utóbbinál nem zárható ki az a lehetőség, hogy alapja szláv személynév, magyar névadással.

A Mátraalja Árpád-kori települési és birtokviszonyairól az újabb kutatásokból kaphatunk tájékoztatást. Mátraderecske és Recsk között áll romokban a Kanázs-vár, amely az Abákkal rokonságban lévő Recsky család birtoka volt. Valószínű, hogy az Árpád-korban az Abák nemzetségi szervezetében az egész tájat birtokolták, de a 14. század elején, amikor Aba Amadé vezetésével az egész nemzetség a király ellen fordult, és vesztett a rozgonyi csatában, ezért mindannyian birtokaik elvesztésével bűnhődtek. Az egész Mátraalja a király és az ő adományozottjai kezébe került, s részben ebből alakult meg a Debrői uradalom. Egyedül Recsk és Derecskének egy része maradt meg a Recsky család tulajdonában valószínűleg azért, mert ők hívek maradtak a királyhoz.

Birtokait és népeit az Aba nemzetség várakban elhelyezett igazgatási és katonai szerveivel kormányozta, ősi birtokán, a Mátra vidékén Karácsonyi János Bene, Oroszlánkő, Nána és Sirok várát említi, de hozzátehetjük még Pata, Markaz, Ágasvár, Kanázsvár, Debrő vára és Csal a vára nevét is. Távolsági birtokaikon, Karácsonyi szerint, Abaújban volt Gönc - a nevezetes Amadé vára -, Szalánc; Sárosban Lipóc, Somos vára; Ung megyében Nevicke és a Tisza mellett Kürü vára.

A hűbéres társadalmi szervezet kialakításának elengedhetetlen tényezője volt az egyház és annak intézményei. Az Aba nemzetség igen korán felvehette a kereszténységet, ez következik a fejedelmi és királyi családdal fennálló rokonságukból és talán abból, hogy a keleti egyház térítő munkájának már lehettek náluk korábbi sikerei is. Györffy Györgytől tudjuk, hogy a magyar egyházi szervezet kialakításakor az esztergomi érsekség alá rendelt négy püspökség közül az egyike az egri volt, melynek központját rokona, a nádor Aba Sámuel birtokainak szélén helyezte el. Az esztergomi egyházmegye kiterjedt Nógrád, Gömör és Torna megyére, de „a kabar nemzetségek szállásbirtokain az egri püspökség gyakorolta az egyházi hatalmat, mely nyomon követi az Aba nemzetséget további terjeszkedésekor is”. Magyarország északkeleti részén Eger és Pata az első egyházi központ, amivel összefügg az, hogy a deli Mátraalján már a 11. században kiépült az egyházi szervezet, de északon csak később, melynek kezdetére támpont lehet a pásztói bencés apátság megalapítása a 12. század elején.

A betelepedés, a terjeszkedés története szemszögéből igen fontosak a nemzetségi monostorok, melyeknek elhelyezéséből, keletkezésük időpontjából következtetni lehet az első települési területre, majd a kirajzás, terjeszkedés irányaira. A sokfelé szétágazó és nagy létszámú Aba nemzetséget - többek között - a monostorok tartották össze, amelyek részes birtokjogát igen sokáig féltékenyen őrizgették. Ilyen volt az első kettő, a deprői és a sári monostor részbirtokossága, melyet még a 14. század közepén is megtartottak, de hasonló volt a helyzet Sárosban a somosi templommal, mint másodlagos nemzetségi monostorral, amelynek tulajdonjoga mindig osztatlanul, közös birtoklásban maradt. Az Aba nemzetség első két - előbb említett - monostorai mellett a dél-borsodi és dél-zempléni tájon alakult még Százdón és Prügyön egy-egy, valamennyi a 11. század derekán. A közös monostorok mellett egy-egy ágnek is volt, mint Veresmarton és Kompolton.

A monostoroknak, mint intézményeknek és az ott lakó szerzeteseknek kezdetben fő feladatuk a pogány lakosság megtérítése, megkeresztelése lehetett. Addig, amíg a lakosság nem vette fel a keresztségét, egyházközséget sem lehetett alakítani és templomot sem lehetett építeni. Az egyházszervezés e korai, kezdeti időszakára, a térítés lefolyására és hatására nincsenek forrásaink. Ám ami a hatást illeti, arra nézve kedvezőtlen visszajelzéseket adnak a pogány lázadások, és az a tény, hogy a régi vallás, hit gyökerei, csökevényei és emlékei még nagyon sokáig megmaradtak. Annyira, hogy a néprajz kutatói még napjainkban is megtalálják őket egyes emberek magatartásában, érzés- és hitvilágában.

PALÓCOK I.129 - 134.

A Palóc eredet kezdése (Barabás Jenő)

A XII-XIV. században már nagyobb számban felbukkanó településnevek további felvilágosítást nyújtanak. Elsőként kell említeni a Salgótarján közelében fekvő Kazár falut, amelynek neve kazár néptörödékekre utalhat, akik nyilván a kabar törzsszervezethez tartoztak, így etnikailag pontosan alig meghatározható törökök, esetleg irániak lehettek. Ebben a körzetben találjuk Salgótarján és Karancskeszi török eredetű törzsnevekből képzett településneveket. A hét magyar törzsnévből kiindulón azonban nem tudunk török etnikumra következtetni, hisz ezek egy kivételével mind törökök s így inkább a törzsfő és nem a köznép származására utal. Ennek kapcsán kell kitérni a kabar eredetűnek tartott Aba nemzetség kérdésére, melynek birtokai vidékünkön voltak, több településnév is utal rájuk, s ez a körülmény volt az egyik érve a palócok kabar származtatásának. Csakhogy az Aba nemzetségre ugyanaz áll, mint az említett törzsnevekre, tehát a nemzetségfő származása nem szükségszerűen azonos az uralma alá tartozó népességgel, így ez az indok elég gyenge lábon áll. A kabar eredeztetés másik érve akkor keletkezett, amikor bizonyossá vált, hogy Anonymus állítása, mely szerint a Mátra-erdő vidékét a honfoglalás során kunok szállják meg, teljes képtelenség, miután a kunok csak a XI. sz. második felében jelennek meg Európában. Így Anonymus kunjait a kabarokkal kellett azonosítani, amit az Aba nemzetség kabar származtatásával lehetett valószínűsíteni.

Sajnos a kabarokról igen keveset tudunk, jóformán csak Konstantinus császár X. századi ismertetésére lehet támaszkodni. Szerinte a kabarok a kazárok nemzetségéből származtak, de ezekkel ellentétbe kerülve a magyarokhoz csatlakoztak, nyolcadik törzsként s ismerik a magyarok nyelvét, de beszélik a saját (török) nyelvüket is. Nevük lázadót, bolyongót jelent, s olyan csoportokat fogott össze, akik a kazárokkal elégedetlenek voltak, inkább a magyarokkal tartottak. Minden bizonnyal a kazár birodalom etnikai összetételét tükrözhetette a kabar

megjelölés, s ez csupán egy olyan rövid ideig élő politikai gyűjtőfogalom, amely többféle, egymáshoz közel álló török, iráni népességet takart. Magyarországi nyomaikat keresve a kutatás számos településnevet vett gyanúba lehetséges lakóhelyükként. A kazár-kozár név mellett még felmerült eltérő megalapozottsággal kabar településnévként Káliz, Székely, Tárkány, Varsány, Ság, Őrs, Berény. Legújabbban Györfy György vette vizsgálat alá a kabar kérdést s többféle irányból megközelítve kísérelte meg településterületük felderítését, közelebbről törekedve annak tisztázására, hogy Anonymus Mátra-erdei kunjait azonosíthatjuk-e a kabarokkal. Következtetéseiben eléggé egyértelmű, hogy nem tételezhetünk fel egyetlen zárt kabar tömböt, sem a Mátra körzetben, sem másutt, de létezhetek szigeteik az ország különböző, egymástól távoli pontjain, amelyek közül az egyik kapcsolható a palóc területhez. „Komolyan számításba vehető, hogy az Eger-völgytől északkeletre a Sajó és Bódva táján Őrs-ur kabar népességgel telepedett meg . . .” Elemzése lényegében összhangban van a kabarok etnikai összetételével kapcsolatban mondottakkal, valamit az Árpádok védelmi, politikai rendszerével, de ellene mond a palócok egyoldalú kabar származtatásának, ha nem is zárja ki részleges szerepüket genezisük folyamatából.

E kitérő után térjünk vissza a Karancs-vidék településeinek szemléjére. Az említett hegységekre alapozva ezt elsődlegesen magyar megszállású területnek tekintjük, de ettől nyugat felé a vegyes magyar-szláv településnevek azt valószínűsítik, hogy a magyar törzsi nevekből képzett

Salgótarján és Balassagyarmat közötti sáv falvainak alapításában mindkét népesség részt vett a XI-XIII. században, ha a magyarok nagyobb lélekszámuk miatt hamarosan túlsúlyba is jutottak. Az említett Kazáron kívül ebben a körzetben török nyomokra utaló településnév Varsány, amely esetleg kabar törzsnév s mint ilyen alán eredetű néptörödrek utal, s a névforma csuvas török közvetítés nyomait viseli, jól példázva azt, hogy a kabarokat nem tekinthetjük népi egységnek. A környék őrvidek jellegére utal a szomszédos Csatár (1327/1335) s ennek közelében Trázs (1461, ma Őrhalom), de ezekből nem tudunk többet következtetni. A Salgótarjától nyugatra fekvő Karancsság utótagjában talán (kabar) törzsnév rejlik. Tőle északra Karancsberény szótöve 1246-ban Berin, török eredetű lehet.

A Karancs -Medves hegyétől keletre eső terület településtörténete valamivel jobban feltárt, legalábbis a gömöri részeket illetően. Itt mindenképp Ózd és környéke érdemel figyelmet, amely közel fekszik a Rima torkolatvidékéhez. Ózd neve 1272-ben bukkan fel először Ovzd formában, személynévi alapszava az uz névre vezethető vissza. Az úzőkről a korabeli magyar források hallgatnak, pedig ők szorítják a besenyőket nyugatra, ahogy őket a kunok. Legalább töredékeik biztos, hogy Magyarországra is eljutottak, sőt az sem kizárt, hogy I. László király velük és nem a kunokkal harcolt, ahogy a Képes krónika állítja. Könnyen lehet, hogy forrásainkban néhol a besenyők és kunok uzokat jelentettek. Különböző főleg a bizánci források emlegetik őket uz névvel, az orosz krónikákban mint torkok szerepelnek, de a kettő azonosítható. Az Ózd helynévnek van ugyan szláv származtatása is, de ezt nem valószínűsíti a környék, a Hangony-völgy magyar jellege. A szomszédos falu, amely ma már beolvadt Ózdba, Várkony, 1288-ban Warkun, etimológiája ugyan vitatott, de török jellege alig lehet kétséges, még avar maradványként is feltételezték.

Az ide kapcsolódó dél-gömöri terület első megszállója a Hanva nemzetség, melynek legdélibb telepe az előbb említett Várkony, de a Sajó mentén birtokuk felhúzódott a Kálissa paláig. A nemzetségi telepek terjeszkedése és a várjobbágyi szervezet kiépülésével a Rima alsó folyása, a Macskás, Gortva és Balog-patak

mente a XI-XII. században már döntően magyar népességű. Közöttük is kimutathatók valamennyire török nyomok. Ilyennek tekinthető esetleg Bátka, amely a török báta = alászáll, elmerül kicsinyítő képzős változata. A Balog-patak melletti várbirtokhoz tartozó Bátka igen nagy határú s így érthető, hogy a XIV. századra már alsó és felső részre szakad, sőt 1414-ben már egy középső is megjelenik. Ila úgy véli, hogy a Balog-völgyet megszálló népelemek között jelentős a török eredetű. Mindenesetre 1479-ben Alsóbátkán feljegyeztek egy Boza nevű jobbágyot. Bástaból is három volt a középkor folyamán, osztódás eredményeként, de a név megfejtetlen s így csak akkor jöhetne számításba, ha valószínűsíteni lehetne, hogy a XI. században ide települt bolondóci várnépek legalább részben kabarok voltak. Tisztább a helyzet a szomszédos Ajnácskő esetében, melynek előtagja török személynév, amely az ojnás = játék közszóból alakult ki. Várát a Sőregen lakó bolondóci ispánság várjobbágyai építették. Különbösen Sőreg és a szomszédos Almás neve is török gyökérre megy vissza, de mivel feltehetően már a honfoglalás előtt közszóként bekerültek nyelvünkbe, etnikus bizonyító erejük nincs.

Vizsgálódásunk tanulságait talán akkor is érdemes összegezni, ha ez a forrásadottságok, az előmunkálatok szűkössége és a számos bizonytalanság következtében csak igen vázlatos és több részében csupán hipotetikus értékűnek tekinthető. Néhány megállapítás azonban így is leszűrhető. Azon a területen, ahol a palóc népcsoport létrejöhett, tehát a Cserhát-Mátra-Bükk hegység vidékén, beleértve ebbe a mögöttes északi területeket, egészen a mai magyar nyelvhatárig, nem mutatható ki a XII-XIV. században olyan összefüggő nagyobb terület, amelyet olyan török nyelvű, vagy életformájú népesség lakott volna, amelyet a tőlük északra vagy esetleg köztük lakó szlávok polovecnek, palócnak nevezhettek volna. A lakosság többsége kétségtelenül magyar. Ellenben a körzeten belül valószínűsíthető viszonylag nem is kis számban különféle török, esetleg iráni néptörzsek jelenléte. Ezek lehettek besenyők, uzok-torkok, kunok, kabarok, avarok, alánok, vagy egy-egy faluban még kisebb, alig ismert más népi egységek. Elsősorban határhozi szolgálatot láttak el s mint ilyenek legtöbbször mozogtak a gyepüövezetben, így a legfeltűnőbbek voltak az északi szomszédok számára. Miután 1048. és 1223. között Délkelet-Európa leghatalmasabb nomád népét a kunok jelentették, akiket a szláv források leginkább polovecnek (különféle alakváltozatokkal) neveztek, e névvel foglalták össze a velük rokon, szövetséges vagy hasonló életformájú népeket is. Még a magyar krónikák sem tudják pontosan szétválasztani a különféle török népeket, miért várnánk pontosabb megjelölést a köznéptől. Következő és szabályos lépés az volt, hogy a népnév átment aztán annak a vidéknek az egész lakosságára, amelyen hozzávetőlegesen ezek a török telepek voltak. A polovecek, palócok földje tehát sohasem volt egy meghatározott terület, amit jelez az, hogy az első említések is csak általánosságban felföldinek mondják őket, s a XIX-XX. századi kutatóik mind másként jelölik meg lakóhelyüket. (Vö. Paládi-Kovács Attila fejezetét.) A névadók telepeinek szétszórtsága következtében más csoportoktól eltérően nem kaptak speciális kiváltságokat, s így a krónikák és más korabeli források sem figyeltek rájuk. Nevüket csak a szláv néphagyomány őrizte s aztán tőlük átkerült a magyarba is.

Az átvételnek több homályos mozzanata is van. Ezek közül említhető Bél Mátyás Heves megye ismertetéséről készített munkájának egy részlete. Itt a Mátrai járás leírása során beszél a népességről s ezek sajátosságai teljes mértékben ráillenek a palócokra. Ezt a népcsoportot azonban szerinte a szomszédok „boczenok”-nak hívták. Kézenfekvőnek tűnik a gondolat, hogy elírásról van szó, Soós Imre is erre gyanakodott. Az elírás azonban nem valószínű, ha teljesen nem is zárható ki, de a félrehallás lehetséges. Pedig ez igen fontos támpontot jelentett volna

a palócság múltjának megismerésében, mert ez lett volna róluk az első jól helyhez kötött adat.

Mint láthattuk, vizsgálódásunk a népnévből indult ki, elsősorban a névadókat kerestük, mert erre építve léphetünk tovább. A palóc népcsoport teljesebb etnikai története csak további alapos településtörténeti és kiterjedt középkori régészeti vizsgálatok elvégzése után remélhető. Azzal mindenesetre számolni kell, hogy már a középkor folyamán is nagyobb mérvű migráció lehetett ezen a területen. Az újkori népmozgásokról valamennyivel tájékozottabbak vagyunk, ha területileg egyenetlenül is.

Jelenleg a népesedéstörténet körvonalai az antropológiai vizsgálatok nyomán rajzolódnak ki valamennyire. (L. Henkey Gyula antropológiai fejezetét.) Az eredetkérdéshez kapcsolódóan ebből csak annyit emelünk ki, hogy a centrális palóc területen magasabb a turanid és pamiri típus aránya, ami megerősíti azt a feltevést, hogy egykori török népességgel e területen számolni kell.

A palócok egésze tehát nem eltérő eredetű a magyarokétól, ha a közjük települt török elemek külön színezetet, sőt nevet is adtak nekik, amihez nyilván hozzájárult még a domborzatilag erősen tagolt vidék mikrotájainak refugium jellegű történeti alakulása és lokális fejlődése is.

PALÓCOK I.141 – 143

A palócföld kiterjedése (Paládi-Kovács Attila)

A reformkori és későbbi szerzők számon tartották a palócokat Hevesben is. A megyét ismertető Tahy Gáspár több helyen megemlékezett róluk, s települések megnevezése nélkül a Mátrától északra elterülő vidéket tekintette hazájuknak. („A’ megye e felső részének lakosai magyarok és palóczok...” Feltehetőleg a nemességet nevezi „magyaroknak”. FÁY András 1819-ben nemcsak Parád lakóit nevezte palócnak, de úgy vélte, hogy „Határos szomszédságai Recsk, Derecske (Mátraderecske), Bodony, Dorogháza, (Gyöngyös) Sólmos, Domszló és Markaz, mind Palócz Helységek.”) Szemléletesen vont a határt a megye palóc és nem palóc területe között Medve Imre: „Az utas, ha Gyöngyösről a Kékestetőn, a Mátra hegycsúcsán át Parádra megy, még tökéletesen érti a köznép nyelvét, de Parádon túl Sirok, Recsk, Derecske, Pétervásár, Szent-Domonkos, Szent-Erzsébet, Szent-Mária, Lelesz, Bodony, Erdőkövesd stb. helységekben csodálkozva tapasztalja, hogy magyarok közt van ugyan, de míg hozzá nem szokik, a tizedik szót sem érti. E nép a palócz nép. ezek szerint Palócföld déli határát Hevesben a Mátra gerincvonala jelöli ki.

A palócok eredetét, származását nyomozó Jerney János 1855-ben a korabeli palóc falvak jegyzékét is közli. Ebben 48 helynév olvasható, 15 Nógrádból, 18 Hevesből, 44 Gömörből és 11 Borsodból. Nem lehet tudni, hogy milyen források és megfontolások alapján készült ez a jegyzék. A helyismeret hiányára vall, hogy szerepel a listára felvett falvak között Ágasvár, azaz a Mátra egyik hegycsúcsának neve, továbbá két nem azonosítható név (Mélykút és Teszlak), s egy-két tanya neve is (Tiribes és talán Filirnes). Jerney nyilván nem ismerte Hollók Imre és a borsodi névtelen levélíró megjegyzéseit a barkókról, viszont ismerte Horváth Péter munkáját. Gömöri, borsodi informátorai szintén nem tudhattak arról, hogy Ományt, Csernelyt, Szentsimont, Gesztetét korábbi szerzők a Barkósághoz sorolták. Említést érdemel az is, hogy Jerney jegyzékében tűntek fel először palócok lakhelyeként református falvak: Noszvaj, Velezd, Bánhorvát, Bánfalva, Tardona, Jánosi.

A kortársi és a későbbi véleményeket nem befolyásolta, de az időrendet követve mégis itt kell említeni Reguly Antalnak a palócok földjén 1857 őszén megvalósított gyűjtőútját. Ennek során több mint félszáz helységet járt be és 300

lapnyi feljegyzést készített, ami sajnos kéziratban maradt, s a közelmúltig lappangott. Aligha véletlen, hogy Reguly - Hontot és Nyugat-Nógrádot mellőzve - a Karancs és a Medves vidékére összpontosította figyelmét. Onnan Dél-Gömörbe ment, s ott főként barkókat talált, majd tovább utazott Borsodba, s néhány Bán-völgyi helység bejárása után a Bekölce, Egercsehi, Mikófalva falucsoportban fejezte be terepmunkáját. Reguly főként észak felé tágította a palócság határait és igen sok részletet tárt fel a bejárt terület falvainak kulturális, népnyelvi, s a mentalitásban megnyilvánuló sajátosságai közül. Nem kerülte el figyelmét a felekezeti és a közjogi tagozódás, egyes falvak népének idegen eredete és a kistájak gazdasági, kulturális fejlődésének fáziseltérései sem. Feljegyezte, hogy a Szécsény és Losonc között az Ipoly mentében élő nép, mint országút és város közeli palóc már „civilizáltabb”, mint a többi. Vele szemben „a Karancs és medvesi nép minden újításnak ellensége”. A délgömöri Erdőhátat „barkó járásként”, Észak-Hevesben a pétervásári járást 38 községével együtt, mindenestől „palócz járás”-ként emlegeti.

1867-ben Hunfalvy János szerkesztésében kiadták Gömör-Kishont vármegye monográfiáját. A néprajzi fejezet szerzője, Kiss Antal meglehetősen zavarban volt a megye népcsoportjait illetően: „A magyarok a megyei déli felét lakják, legnagyobb részben tiszta magyarsággal szólnak; palóczok délnyugaton Sőregen, Almágyon, Péterfalván, Czereden, Dobfeneken és Báston laknak; a barkók pedig dél az ú.n. Erdőhátat foglalják el; szójárásuk tisztább a palóczokénál, ezeknek mégis sok szavaival és kiejtéseivel élnek.” Nem lehet tudni, milyen alapon határolta el a gömöri palócokat a barkóktól. Kiss Antalnak azonban aligha volt tudomása arról, hogy Bástot és Vecseklőt korábbi szerzők barkó falunak nevezték. Bizonytalanságot fejeznek ki 1868-ban publikált sorai is: „Különleges, hogy nincsen semmi öntudatjuk arról, hogy ők palóczok vagy barkók, de a mely barkó tudja magát annak, arra büszke.” Jobb híján, a későbbiekben mégis Kiss Antal nyomán írtak a barkókról a lexikonok és a magyar népcsoportokat áttekintő etnográfus szerzők is.

PALÓCOK I.150 – 153.

A palócföld kiterjedése (Paládi-Kovács Attila)

Láttuk, hogy a palóc terület északi határát számos szerző a magyar-szlovák nyelvhatárra helyezte. Velük szemben Ila Bálim Dél-Gömörnek mindössze néhány faluját tekinti a „palócok földjé”-nek. Ezek mind a Medvesalján, a Gortva és a Tárna forrásvidékén található. Tőlük északra még széles sávban vannak magyar falvak, az Osgyán -Rimaszombat vonalán húzódó nyelvhatárig. Amennyiben település- és népességtörténeti alapot keresünk a palóc népcsoport körülhatárolásához, bizonyára Ila véleményét kell elfogadnunk. Annál is inkább, mert a hódoltság századaiban Gömör magyar népe is pusztult, keveredett, más megyékből érkezőkkel szaporodott. Például a putnoki járásban a XIII-XV. századtól ismert családok mindössze 40%-át tették ki a lakosságnak, a gömöri barkó és palóc falvakban viszont elérték a kétharmados arányt, a XVIII. század végén.

Úgy látszik, hogy a magyar-szlovák nyelvhatár csupán a „palócos” nyelvjárás és egyes néphagyományok tágabb elterjedtségének szab határt. Itt kell megjegyezni, hogy ennek a határvonalnak a történetével számosan foglalkoztak. Szlovák részről Anion Granatier és Branislav Varšik sajnálatos szubjektivitással kezelte ezt a kérdést. Mindketten eltúlozták a nyelvhatár délre tolódását és az északi magyar nyelvterületen kialakult szlovák tömbök, szórványok méreteit. Tény, hogy Gömörben nagyobb eltolódás nem következett be a XVII-XVIII. században. Nógrádban és Hontban viszont sajátos helyzet alakult ki. Dél-Nógrádban már 1553-1554 folyamán 44 község néptelenedett el, majd a török kiűzése körüli harcokban (1683-84) újabb 20 falu esett áldozatul.

Hont megye déli járásaiban szintén sok falu állt pusztán. Ez a pusztulás vezetett oda, hogy a XVIII. század elején spontán migráció és telepítések nyomán kialakult egy jelentékeny szlovák tömb a Balassagyarmat-Vác-Aszód végpontokkal kijelölhető háromszögben. A dél-nógrádi szlovákság többsége evangélikus vallású, és szoros kapcsolatot tart fenn a Pest megye északi peremén települt szlovák csoportokkal. A XVIII. században a Börzsöny vidék több faluja vált magyar-szlovák vegyeslakosságúvá, s itt-ott német telepések is megjelentek. Az Órhalom-Pásztó vonaltól nyugatra fekvő területen a hódoltságot átvészelő, visszaszállingózó magyarokon kívül számolni kell a megye északi részeiről, a XVIII. században és később érkező magyarokkal. Ezek a szlovák többségű falvakban is jelen voltak, esetenként el is szlovákosodtak. Nyilván voltak köztük a törzsökös palóc vidékről jött családok, de szervezett telepítésükről nem tudunk. Egészében a Cserhát lakossága - kevés kivételtől eltekintve - a XVIII. században szállta meg az elvadult tájékat, amiből az következik, hogy népe település- és népességtörténeti alapon elhatárolódik a Szécsény-Pásztó-Zagyva vonaltól keletre élő, kevésbé bolygatott palóc néptömbtől. Még a Pintér és Manga által palócnak vett Romhány sem tekinthető távoli palóc szigetnek, mert földesurai 1831-ben Zólyom megyei telepésekkel töltötték fel.

A Börzsöny és Cserhát vidékén nemcsak a népi és nyelvi keveredés nyilvánvaló, hanem a felekezeti megosztottság is. A magyar falvak egy csoportja református maradt (Szokolya, Diósjenő, Perőcsény, Ipoly-pásztó), bár az ellenreformáció alaposan megapasztotta a térség református lakosságát. (Még nyugatabbra a Garammente református magyar falvainak füzérét találjuk). Az Ipoly alsó vidékén élő katolikus lakosság régiesebb nyelvet, kultúrát őriz, azaz „palócosabb”, mint református szomszédsága. Dél-Nógrád és Észak-Pest máig szlovák és szlovák eredetű lakossága jórészt evangélikus.

A római katolikus palóc tömb keleti szegélyén, a Sajó völgyében kitapinthatnak a hazai ruszinság spórái, s feltűnnek a görög katolikus népesség csoportjai. Itt-ott szlovák szórványok is akadtak. Ez a széles völgsáv település- és népességtörténeti szempontból élesen elválik a tőle nyugatra elterülő barkó és palóc vidéktől. Református többségével szorosabban kapcsolódik az észak-borsodi, abaúji magyar néptömbhöz.

Dél felől a Mátra és a Bükk vonalán húzható meg a viszonylag folytonos, kevésbé bolygatott magyar népesség határa. Ezt a vonalat nem is annyira a „huták” kései telepítésű, zömmel szlovák ajkú népe jelzi, hanem a XVIII. századi német és szlovák szórványok füzére. Ugyanis németeket telepítettek a földesurak Maklárra, Nagytályára, Kerecsendre, Egerszalókra, Demjénre, Kompokra, Kápolnára, Aldebrőre, Hatvanba, s szlovákokat hozattak a Domszló, Markaz, Kishont, Vács falucsoportba. Bükkalja és a borsodi síkság magyar falvai közé hasonló telepítések nem történtek. E terület népe főként református vallásával különül el a Bükk mögött élő palócságtól.

Arra a területre, amit a fentiekben körüljártunk jelentős mérvű betelepülés a XVIII. században nem történt. Ott a puszták, időlegesen elhagyott falvak döntően a közeli települések népével töltődtek fel. Így éledt újra Észak-Hevesben Ivád, Fedémes, Bükkszék, Kisfüzes, Mónosbél, Mátraderecske, Parád, növekedett meg Sirok, Recsk stb. Kisebb szlovák csoportok csupán Terpesre (1714) és Szajlára (1714) telepítettek a földesurak Kishont és Nógrád északi részéből. Került belőlük néhány család Tarnaszentmáriára is. Ezek az észak-hevesi szlovák jövevények azonban már az 1790-es években magyarul beszéltek, s kulturálisan is gyorsan hasonultak környezetükhöz. Észrevétlenül olvadtak be a többséget alkotó helyi lakosságba egyes nógrádi, gömöri palóc falvak szlovák jövevényei (pl. Bárna, Zabar,

Ajnácskő), akik mint favágók, pásztorok, cselédek kerültek e falvakba. Tanulságos, hogy a XIX. századi szerzők közül Horváth Péter és Jerney János még nem sorolt a palócsághoz szlovákokat magukba olvasztó községeket. Pintér viszont már az eredetileg szlovák többségű Terpest és Szajlát is palócnak tekintette.

PALÓCOK I.247-250.

A palóc centrum népességének kialakulása és településformái (Bakó Ferenc)

Népességviszonyok, a települések

Bodony, Heves megye

a) Népesedéstörténet

Heves megye, illetve az egykori egri püspöki főegyházmegye községeinek népesedéstörténetére bővebb forrásaink vannak, mint az eddigiekre. Bodony lakosságának névsorát tartalmazza az 1548. évi dézsmajegyzék, de ennél teljesebb az 1550. évi török adóösszeírás, ezért felsorolásunkat, vizsgálódásainkat ezzel kezdjük. A XVI. és a XVII. századra ezenkívül 7 dézsmajegyzék, a török utáni időkre pedig 5 összeírás és egy urbárium áll rendelkezésünkre.

Ismereteink szerint első alkalommal 1575 körül pusztította el Bodonyt a török, amikor lakói elfutottak, de az 1583-as dézsmajegyzék szerint már akkor vissza is tértek. A másik nagy faluégetés időpontja 1683, amikor a Füleket elpusztító törökök Bodonyt is tönkretették. Ennek idején is elmenekült a nép valószínűleg a Mátra erdőbe, mert 1689-ben csak egy háztartást találnak az összeírók, a Fejes Benedekét, aki két testvérével és két elszegényedett jobbággal lakik együtt. Mindezek ellenére Bodony középkori lakosságának egy része átvészelte a török időket. A XVI. századi Farkas, Fejes, Kovács, Tóth, Fábrián és Balogh családok utódai megérték a XVIII. század végét és a XIX. század elejét, de a Rudas és a Lőrincz család 1550-től csak a XVII. század elejéig, illetve végéig élt itt és járult hozzá a középkori népesség folyamatosságához.

A falu mind a középkorban, mind az újkorban etnikailag egységes, népnévből keletkezett családi név csak a Tót, idegen eredetű név a XVIII században 2 (egy-egy összeírás idejére) és 1828-ban 4.

A XVI-XVII. században igen kevés a helységnévből képzett családnév és ezek is csak egy-egy összeírásban szerepelnek. A XVIII. században egyetlen családnév sem tartozik ebbe a kategóriába, 1828-ban pedig demográfiai jelentőségű az 5 Bolyki (= Bolyk Nógrád m., Ipolyság mellett); és a 2 Halászy nemzetség megjelenése. (Halászy = Szécsényhalászi Nógrád m.). Bodony lakossága tehát 1828 előtt főként a helyi, törzsökös családok természetes gyarapodásának tekinthető, legalábbis a családnevek elemzése ezt az eredményt hozta.

1828-ban azonban a társadalom olyan nagymértékű számbeli fejlődésének vagyunk tanúi, mely több mint kétszeresére emelte a családok számát: 1771-ben 54, 1828-ban 124 a bodonyi háztartások száma. Ez a gyarapodás már nemcsak a régi törzs új hajtásaiból adódik, hanem bevándorlásból is. Fél évszázad alatt 28 új név jelenik meg a lakosság névsorában, akiknek egy része azonban megállapíthatóan környékbeli, a szűkebb etnikai táj, a Mátraalja valamelyik községéből való. Megállapítható, hogy nagy valószínűséggel a Mata, Csontos Parádról, az 5 Bolyki, 4 Kiss, Horváth Mátraderesckéről, az 5 Balogh, Gál Recskről és a Kotroczó Nádújfaluból költözött be Bodonyba. A 28 új névből tehát 19 származáshelye a szomszédos falvakra korlátozódik és erősíti a falun belüli folytonosságot azzal, hogy a Mátraalja községeit is bekapcsolja ebbe a szférába. A táji kontinuitásnak ez a formája és erőssége a Mátraalja többi településére is érvényes.

A lakosság legnagyobb számú, mondhatni vezető nemzetségei a XVIII. század végén és a múlt század elején nagyjából a középkori és XVII. századi

családok leszármazottai. 1771-ben 12 Farkas, 12 Fejes, 7 Kovács, 4 Béres, 2 Csomós és 1 Balogh család alkotta a lakosság 72%-át. Az arány valamennyit romlott a nagyszámú beköltözővel, de 1828-ban az előbbi törzsökös családok az egész népességnek több mint a felét, 62,3%-át teszik ki.

b) Településforma

A jelenkorban is meglévő, a XV. században épített temploma azt a feltevést erősíti meg, hogy a település a középkor óta jelenlegi helyén fekszik. A néphagyomány azonban annak emlékét őrzi, hogy a falu egykor a Kisbodon-berki nevű helyen volt és az ott lakó nyolc ház népe beköltözött a falu mai helyére. A határban még két földrajzi nevet ismerünk, amelyek alapján feltételezhető, hogy egy időben a faluhelyen kívül is volt település. Ilyen a falutól nyugatra eső Kúriák dűlő és a mellette fekvő Bak-szer nevű sík terület.

A település magja az Őszög (Alsözög), a Főszög (Felszög) és a Hóstyá nevű falurész, amelyek a XVIII. század végére már kiépültek (I. katonai térképfelvétel). A hagyomány szerint a legrégebbi falurész az Őszög, ezért valószínű, hogy a telkesgazdák egy része itt lakott, a másik része pedig az Úr hegyinek nevezett templomdombon, a Nagy soron. A zsellérek a Hóstyán laktak, ami a szegénység szaporodásával két részre, Kis- és Nagyhóstyára bővült. Az Úr hegyitől nyugatra indult ki a Főszög, ami az eddigieknél újabb keletkezésű lehet, mert Újvárosnak is nevezik. A régi falurészek közül legújabb a Béres sor, de az I. katonai térképen már ez is szerepel. Az összeírásokban a Béres családnév első ízben 1696-ban jelenik meg, ezért ennek az utcának a kialakulását joggal datálhatjuk erre az időszakra.

A település terjeszkedésének következő időpontja 1904, amikor tűzvész pusztítja el a falu nagyobb részét és az újjáépülés alkalmával a földesúr parcellázza az Őszög délkeleti végét, a Kender szert. Az első világháború után a település déli irányban fejlődik tovább, a hajdani Károlyi birtokon és ez a folyamat 1945 után felgyorsul annyira, hogy egy kisfalú, az Újtelep épül ki, amelyen a lakosságnak már egyharmada lakik.

PALÓCOK II.249 - 261.

[A palócok társadalomnéprajza \(Szabó László\)](#)

[Nemesek, Jobbágyság, uradalmi cselékek](#)

[Nemesek](#)

H. József első magyarországi népszámlálásában összeírták a nemeseket, polgárokat és a jobbágság különböző kategóriáit. Ugyanakkor megnevezték az egyes falvak birtokosait is. Nógrád vármegyében feltüntették azt, ha a falu nemesi közbirtokosság volt, de itt nem jegyezték fel mindenütt a birtokosokat. A vármegye 267 településében a birtokos megnevezése 125 faluból hiányzik. Heves, Gömör és Borsod vármegyékben a közbirtokosságot nem jelölik, de megadják azt, ha több család osztozik valamely falun. Mi most ezt az esetet is együtt tárgyaljuk a közbirtokossággal, jóllehet tisztában vagyunk azzal, hogy nem azonosítható kategóriák. Az utóbbi megyéknek ugyanakkor valamennyi birtokosát megjelölik. Míg Nógrád, Heves, Gömör megyék valamennyi települését figyelembe vettük, Borsodból csak a Sajó jobb partján fekvő településeket, amelyeket a palóckutatás is palóc vidékhez sorol. Úgy véljük, hogy ez az Összeírás képet ad arról, hogy a nemes családok mennyire játszottak szerepet e vidék életében, s tájékoztatást nyújt társadalomban betöltött szerepük mértékéről is.

Nógrád megye 267 falujából és városából 70 települést jelöl meg az összeírás közbirtokossággal, azaz nemesi kuriális településként. Ebből 37 falu a mai Magyarország, 33 falu a mai Csehország területére esik. A kuriális falvak az összes települések 26,2%-át adják. E falvakban összesen 766 nemeset írtak össze. A

70 faluból ugyanakkor 14 faluban egyáltalán nem éltek nemesek, néhányban pedig 1-5 személy.

Heves vármegyében 172 településen 41 olyat írtak össze, ahol több nemesi birtokos osztozott a község határán. Ez az összes községek 23,7%-a. A vármegyében összesen 2088 nemest írtak össze, s 9 faluban egyáltalán nem éltek nemesek.

Borsod vármegye Sajó jobb parti településeinek száma 42 volt. A több nemesi birtokost feltüntető falvak száma 27, a vizsgált falvak 62,7%-a. Tizenöt falu nagyobb birtoktestekhez vagy egy birtokos nemeshez tartozik. Ezekben a falvakban 1343 nemest vettek fel az össze írólapokra. Olyan nemesek által birtokolt falu, amelyben nemes nem élt, nem volt. De a borsodi kamarai birtokokon feltűnően nagyszámú nemes lakott. Havassy Péter kutatásai, s szíves közlése szerint határozott törekvés volt, hogy ilyen birtokokon személyükben szabad, de földre szoruló nemeseket telepítsenek, akikkel szemben magánföldesúri igények nem támaszthatók.

Gömör vármegye 250 települése közül a több nemes család birtokában levők száma 107, az összes települések 58,8%-a. Negyvennyolc ilyen településen egyáltalán nem éltek nemesek. A nemes családok száma a vármegyében 3613. ebből a ma Csehszlovákiához tartozó településeken 2431 nemes élt, s a ma Magyarországhoz tartozó 17 településen összesen 1182. A 17 faluból 5 faluban nem éltek nemesek.

A vizsgált vármegyék 731 településéből - noha Nógrád vármegye 125 településének birtokosát nem tüntetik fel - 260 település közbirtokosság, illetve több nemes birtokának tekinthető falu. Ez az összes falvak 35,5%-a. A nemesek birtokában lévő falvakban több nemesi család is él, s mindössze 28 olyan található, ahol nem írtak össze nemeseket. Ugyanakkor vannak területünkön szép számmal olyan falvak, amelyek nem tekinthetők nemesi birtoknak (pl. Borsod kamarai tulajdonú falvai), s ott tömegesen élnek jobbágytelken nemesek (pl. Sajókápolna 12, Parasznya 146, Sajóbabony 43 nemes). De olyan falvak is jócskán akadnak, amelyek valamely nagyobb birtokos tulajdonaként nagyobb számú nemest fogadnak be. Egyedül az egyházi birtokok (egri, váci, rozsnyói püspökségek, káptalani birtokok, egri szeminárium) zárják ki talán a nemeseket, illetve ide nem telepednek be ilyen jogállásúak. Ha egy-két összeírt nemes mégis kerül ide, azok a gazdaságban töltenek be irányító szerepet.

Ha a palóc centrum húsz települését vizsgáljuk meg, akkor a települések jogállásáról, a nemesek helyben lakásáról a következő képet kapjuk II. József népszámlálása alapján.

Nemesi közbirtokosság (több nemes tulajdona): Borsodnásasd 6, Ragály 66, Sajónémeti 91, Sajóvelezd 41, Tardona 4, Egerbocs 177, Mikófalva 184, Tarnalelesz 199 itt élő nemessel. Az e kategóriába sorolható Bükkszéken és Nádújfalun nem írtak össze nemeseket. Ugyanakkor nem tüntették fel a birtokosait, de e kategóriába kell sorolnunk későbbi adatok alapján is Karancskeszit 42, Mátraszőlőst 11 és Rimócot 115 összeírt nemesével, s későbbi ismert birtokosaival.

Egy birtokos falvai vagy nagyobb birtoktest részei: Sajópüspöki (Rozsnyói püspökség) 3, Felsőtárkány (Egri püspökség) 8, Szilvásvár (gr. Keglevich Ádám) 11, Kazár (gr. Berényi Tádé) 2 itt élő nemesével Bodonyban (Grassalkovich hg.) és Órhalmon (birtokosát nem tüntetik fel) nem élnek nemesek, Ludányban 3, Halásziiban 1 nemes él (birtokosát nem tüntetik fel).

A 21 (Ludány és Halászi külön számítva) faluból 13-ban több nemes a birtokos, s közülük csak két településen nem élnek nemesek. A 21 településen összesen 963 nemest írtak össze. A nemesek szerepe, súlya tehát a megyék

átlagához hasonlóan jól van képviselve a palóc centrum falvaiban is, s úgyszólván valamennyi településváltozat képviselve van ebből a szempontból.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a palóc közösségekben a nemeseknek jelentős szerepük volt, s a kultúra vizsgálatánál különösen nagy gondot kell fordítani e vezető társadalmi rétegre.

Mint ezt Varga János és Vörös Károly egybehangzóan megállapították a jobbágyfelszabadítás korát, illetve a korábbi időszakot egyaránt figyelembe véve, a nemesség zöme „. . . a volt királyi Magyarország határvidékén, az egykori végvári vonal és a magasabb hegyvidék közötti síkságon, dombvidéken, illetve helyenként a hegyek közé benyúló folyóvölgyekben torlódott össze”. Felsorolja Vörös Károly azokat a megyéket, ahol a legtöbb nemes élt a XIX. század közepén. Borsod és Heves szerepel közöttük, de Gömör megyét kiflejti, s talán Nógrád is joggal sorakozhat e megyék sorába. Ha a nemesi közösségek területi megoszlását az egyes megyéken belül megnézzük, akkor azonnal látjuk, hogy Borsod megye Sajó jobb parti része, Dél-Gömör megye (főként a ma hazánkhoz tartozó rész) és az Eger-völgy települései jellegzetesen idesorolhatók. Nógrád megyének a magyarországi részén szintén szép számmal vannak nemesi települések, s a nógrádi nemesség zöme a mai Magyarországhoz tartozó részen élt II. József idejében is. Mindez mutatja, hogy a nemzetiségek lakta területeken az ott élő nemesség száma kisebb, s ez a palóc települések nemeseinek súlyát, számát emeli.

Nem kívánjuk itt részletezni, hogy miért alakulhatott ki ez a széles nemesi réteg az érintett megyékben, s éppen e térségében, hiszen Szabó István, Varga János, Vörös Károly munkái megvilágítják e kérdést. Annyit azonban meg kell jegyeznünk, hogy a török elől éppen e vármegyékbe húzódtak fel az alföldi nemesség családjaik ott élő ágához, majd tértek vissza a XVIII. század elejétől tömegesen is egykori lakóterületeikre. Családjaik azonban a felső-magyarországi megyékben már szerteágaztak, s e megyék nemességét növelték számszerűen is. Másfelől a XVII. században a „vitélő rend”-be való bejutás, a katonaság utánpótlása növelte előbb manumisszióval, majd armális adásával a nemesség számát tömegesen is, minden földesúri ellenállás és törekvés ellenére. A vizsgált palóc területen fekvő végvárak, a vidék „hadiút” jellege szerint követelte a katonákat, s növekedett egyre nagyobbra az armális nemesség száma. Jóllehet a földesurak nagyobb részének ellenére volt a manumisszió, illetve a nemesítés, mégis több földesúr – jobbágyaitól kölcsönöket felvéve vagy a manumisszióért, nemesség kieszközléséért pénzt kapva – élt felszabadítással, a nemesítéssel. Ez természetesen növelte a megyék bevételét is. Úgy véljük e három tényező együttesen vezetett oda, hogy a vizsgált térségben a nemesség száma igen magas, pedig a XVIII. század eleji és közepi igazolások során sok nemes el is veszítette korábbi jogait. A nemesség II. József korára már stabilizálódott, s a XIX. század folyamán csak keveset gyarapodott. Későbbi számszerű növekedésük a népszámláláskor összeírt családok polarizációjából következik. Ekkor, a népszámlálás idején vizsgált megyerészeinkben a nemesség az összlakosság (nők és gyermekek is az összlakosságban!) 6,4%-át teszik ki. Ez jóval magasabb, mint az országos 4,6%-os átlag. S mint már említettük, éppen a bennünket elsősorban érintő palóc területen koncentráltak: Nógrádban Belitzky János Losonc, Fülek, Szécsény és Balassagyarmat környékén jelöli meg a nemesség fő fészkeként; Ila Bálint Dél-Gömör megyét; s kiderül, hogy Eger környéke, illetve a borsodi palóc területek is szinte nemeslakta területként vehetők számba.

Jól tudjuk, hogy milyen nagy különbségek voltak az egyes nemesi rétegek között. Elegendő itt utalnunk csak egyetlen adatsorra. Ha Bálint a XVIII. század első

felének nemességéről eléggé szerény képet tud vázolni Gömör megye putnok-sajógyömrői -- bennünket érintő - járásában. 1754-ben pl. 162 nemesi család élt 28 faluban, s közülük csupán 75-nek volt saját igája. Ő az, aki megrajzolja a jobbágy gazdához csépelni elálló nemes képét ezeken az oldalakon, bár megjegyzi, hogy falvanként néhányra tehető ezek száma, s ez a rétes nem túlságosan széles.

Néprajzi szempontból bennünket nem is annyira ez a vagyoni állapot érdekel, hanem az, hogy vizsgált falvainkból ki kell választanunk azokat a településeket a palóc centrum községein belül, ahol nagyobb számú nemesség élt, azokat, amelyekben csak egy-két-négy nemesi család lakott. A 21 településből 7-ben voltak sokan; tehát éppen úgy a harmadát alkotják a településeknek, mint általában az egész területnek.

E falvakon belül az összeírt nemes férfiak (benne gyerekek is) meghaladják a megyei átlagot, s 38,0%-ot, több mint egyharmadot tesznek ki. Másik községcsoport az, ahol kisebb számban élnek nemesek. Itt ugyanis a XIX. században nagyon is jellemző a szegény, olykor jobbágyoktól is munkát kapó nemes, aki csak státusában áll a jobbágyok fölött, s aki - mint ezt egy 1840-es évekből származó rajz is mutatja gatyájára köti kardját, de nem hagyja le a mentét és a sarkantyús csizmát.

Nemesek mindössze három faluban nem élnek II. József népszámlálása idején. Szélső esetnek Karancskeszi számít, ahol 10-12 nemesi család is élt, de a falu lakossága eléggé nagy létszámú ahhoz, hogy arányaikat tekintve ne az előző csoportba soroljuk. A többi helyen 2-5 nemesi családot találunk. Természetesnek tartjuk, hogy ezekben az eltérő típusú községekben más a nemesek szerepe, s az egész társadalom felépítése. A következőkben ezeket az eltérő jellegű társadalmi szerkezeteket, s a hozzájuk kapcsolódó magatartási formákat, kapcsolatrendszereket mutatjuk be, megjegyezve, hogy az eddigieket csupán az arányok kialakítása érdekében mondtuk el.

Legalapvetőbb sajátosságnak azt tartjuk, hogy a nemesek társadalmi kapcsolatai nem annyira egy közösséghez kötöttek, mint a jobbágyokéi. Ha egy-egy településen kevés nemes élt; s mert nemes nemessel házasodott (legalábbis erre törekedett), más faluban kellett feleséget választania, férjhez mennie (pl. az általunk is elkülönített hét palóc centrumban fekvő faluban). Paládi-Kovács Attila a barkókat vizsgálva úgynevezett lokális endogámiáról beszél nemcsak a jobbágyoknál, hanem a nemeseknél is. Hangsúlyozza ugyan, hogy egy-egy közösségben nagy az összeházasodások száma, s néhol, mint Ivád esetében, egyetlen nemzetség terebélyesedett ki, mégis a falvak egymással való házasodási kapcsolata 2-3, ritkábban 4-5 falut fog át; a barkóságon belül 8-10 ilyen faluegyüttest is számon tart. Lajos Árpád a szuhafői nemesekről írva megemlíti, hogy nem keveredtek a jobbágyokkal, azaz Szuhafőin a partiakkal s a két réteg között a legmélyebb szakadék a házasodásban volt. Még komának sem hívott nemes nemtelent, legfeljebb fordítva történt meg, de akkor is magázódtak a komák, jelezve a közöttük lévő társadalmi különbséget. A nemesek csak más falvakból hoztak, lehetőleg vagyonos nemtelent feleségnek, helyből sohasem. Rimócon az egyes családok számontartották, hogy ki nemesi és ki jobbágyi származású, s még a két világháború között is - minden vagyoni különbség ellenére - rangnak számított az, hogy nemes ember ivadéka akár gazdagabb jobbágy ivadékot vett el. Kosján László egyértelműen leszögezi, hogy a Szuha-völgyében „... nemes és nem nemes közti házasság egészen a legutóbbi évekig meghatározó volt, ezen belül egy másik szempont, a vagyoni állapot volt a meghatározó; az néhányszor át is vágta a rendi tagozódás korlátait . . .”.

Azokban a falvakban, amelyekben csak néhány nemesi család élt, e tartás miatt szükséges volt a más falvakkal, más nemesi családokkal való kapcsolat létesítése. Ez pedig azt eredményezte, hogy szemben a jobbágyokkal a nemesek társadalmi kapcsolatai nem vertikálisak, a faluközösséghez kötöttek voltak, hanem inkább horizontálisak. A nemes benne élt ugyan a faluközösségben, sőt ha kevés család volt nemes, akkor éppen vezető szerepet vihetett, mégsem csak e falu népességével tartott fenn tényleges kapcsolatokat, hanem más falvak nemeseivel is. A Paládi-Kovács Attila által vázolt lokális endogámia kétségtelenül megvolt, jellemzett egy bizonyos rövidebb időszakot, s kétségtelen, hogy az egyes családok legerősebb kapcsolatokat éppen a szomszédsággal, a bejárható területtel tartották fenn. Ám nagyobb időmetszetben, történetileg értékelve a kérdést, azt kell megállapítanunk, hogy az egyes családok ennél jobban szétszóródtak, nagyobb területet fogtak át, s még kevésbé voltak helyhez kötve. Orosz Ernő Heves megyéből 274 nemesi család történetét tárgyalja a vármegyei monográfiában. Közöttük vannak egészen régiek, de zömük a XVI-XVIII. századból veszi eredetét, illetve ekkor hirdeti ki nemességüket a megye. A 274 nemesi családból mindössze 109 család köthető származás (vagy kihirdetés) szerint Heves megyéhez, a többi bevándorolt, máshol gyökerező vagy kihirdetett család. A helybeliek közül is 31 Heves megye alföldi, nem palóc területéről származik. Gömör-Kishont vármegye 191 helyben is nagyobb szerephez jutott nemesi családja közül csupán 93, tehát nem egészen a fele minősül törzsökös gömörinek vagy Gömörben kihirdetettnek; a többi jövevény, főként az északi megyékből. Ezeknek a családoknak megvannak a kapcsolatai is az eredeti helyen élőkkel, s túl a közvetlen házassági körön távoli tájukat átfogó társadalmi kapcsolatrendszer hoztak létre.

De vegyünk szemügyre néhány olyan hevesi családot, amelynek armálisa nem túlságosan régi, s figyeljük meg szétszóródásukat.

A Sándor família 1690-ben I. Lipóttól kapta a nemességét, s Heves megyében hirdették ki. A XVIII. században Tar községben (Nógrád vármegye szélén, Pásztótól északra) gyökerezett a család. A XVIII. századra több ágra szakad, majd elágaznak Pest és Nógrád megyékben is. Orosz Ernő a nemesítés után egy századdal Gyöngyöshalászon, Törökszentmiklóson, Domoszlón, Kömlőn, Pásztón, Cibakházán, Tiszapüspökiben, illetve Taron jegyzi fel a család egyes ágait, tagjait, egy másik ág Pesten, Gyöngyöshalászon, Szecsőn, Szántánán, Újszászon, Domoszlón és Mátraverebélyen mutatható ki. Megfigyelhető, hogy a család Tar község közelében sok településen kimutatható, de Heves alföldi részén, illetve Külső-Szolnok megye több településén is megtelepedtek.

A Majzik família 1639-ben kapott nemességet III. Ferdinándtól, s 1640-ben hirdettek ki Heves megyében nemességüket. Eredeti birtokuk Tárcsa pusztája volt Zsadány mellett, tehát Heves alföldi, nem palóc részein, a Jászság szomszédságában éltek. De már a XVIII. század végére szerteágaztak, s Zsadány, Gyöngyös, Tarnaméra, Heves. Nagyfűged, Csány, Kompolt, Alátka, Süly, Nagyút, Zaránk, Disznósd, Arló, Eger, Csalonika, Tenk, Verpelét, Kiskarád helyeken lelhetőek fel, s természetesen a Jászságban, a Jászkunság területén Árokszálláson, Alsószentgyörgyön, Kunszentmártonban. Mellette Egeren kívül Domaháza, Mikófalva, Tarnalelesz községekben is szétágaztak, tehát kapcsolatot létesítettek az északibb, palóc nemesi településekkel is. A Jászságban később a Majzik nevéek - akik e családból ágaztak szét - még több helyen is fellelhetőek, s számottevő, a helyi életben is szerepet vivő családdá váltak.

1678-ban I. Lipót adta a nemességet a Balogh familiának, s Recsk volt a család eredeti lakóhelye. 1678-ban Recskén kívül már Mátraderecskén, illetve

távolabb Halmajon és Nagyfügeden is birtokosok, s egy águk az egerbocsi nemesek közé kerül be. 1765-ben Bessenyőtelken él már egy népes ágazat, s itt öt férfit tartanak számon, mint a család leszármazottját.

A Farnoson élő, s itt nemességet kapott Holló família szerző ősét II. Ferdinánd szentesítése alapján 1632-ben hirdette ki Heves vármegye. 1699-ben még csak itt élt a család, de a XVIII. század közepén a gömöri Homarcon, a borsodi Domaházán, illetve Miskolcon, tehát igen távol a család eredeti lakóhelyétől ágazatai élnek.

Nem tartom szükségesnek, hogy a példákat szaporítsuk. Látható, hogy a nemesség elnyerése után egy jó századdal, tehát három vagy négy emberöltő múlva több megyét is átfoghat a nemesi család, s újabb terebélyes ágazatokat bocsáthat ki. Van azonban a család eredeti lakóhelye körül egy szűkebb kör, ahol házasságok révén a család ágazatokra szakadása, polarizálódása megindul, s nagyobb számú famíliához tartozó nemes lelhető fel. Ezek az eredeti lakóhely körül kialakult szűkebb körök a legrégebbiek, s általában a legerősebbek - bár arra is van példa, hogy a nemesi família feladja eredeti birtokát-, úgy véljük ez az, amit nemesi vonatkozásban Paládi-Kovács Attila a lokális endogámia több falut átfogó, élő, mert tanulmányozható köreinek tekint. Megfigyeléseink szerint ez a kör a nemességnél mindig szélesebb, több települést átfogó, mint a jobbágyoké, de függ a házasodás körének nagysága a nemesek és nemtelenek arányszámától is.

Örsi Julianna Mátraderecske házasodási kapcsolatait dolgozta fel. Ez a falu Grassalkovich-birtok, s a debri uradalom része, bár 8 nemes családnak is volt birtoka a határban. Közülük azonban senki nem lakott a faluban, s más nemes sem élt itt a XVIII. század végén. Ez a tipikus jobbágyfalu nyolc más faluval tartott fenn másfél századon át intenzív házasodási kapcsolatot, s egy távolabbi területtel szórványosan kötött házasságot. A nyolc falu közül Sirok, Kisfüzes, Bükkszék, Szajla több nemes birtoka, de itt nem élnek nemesek csak jobbágyok. Egyedül Sirok az, ahol 39 nemes lakik, de itt a lakosság lélekszáma 1026 1785/86-ban, s így arányuk itt is elenyésző. Bodony és Mátraballa a Grassalkovich-, illetve a Keglevich-uradalom része, s sehol sem élnek nemesek. A Mátraderecskét körbefogó közeli falvak jobbágy népével házasodott hát Mátraderecske népe, s távolabbi területre, ha eljutottak is egyes családok képviselői, a kapcsolatok rövidesen megszakadtak, mert különösebb érdek nem fűződött fenntartásukhoz.

Kazáron, Órhalom. Ludányhalászi lakosai úgy emlékeznek, hogy az első világháború előtt elsősorban helyből nőültek, Órhalmon még az unokatestvér-házasság is igen gyakori volt, s máshová csak kevesen jártak el. Kazáron néhány közeli falut megjelölnek, se ezek körbeveszik a települést, de itt csupán 1-2 nemesi család él (Mátraszele 12, Zagyvaróna 10, Kisterenye 13, Bárna 1 összeírt nemes), s Nemptiben, Mátranovákon nem is éltek nemesek. Kazáron 2 nemest írtak össze, s a falu valamennyi lakója jobbágy volt.

A nemesek és jobbágyok arányától függő házasodási kör kérdését a kedvező forrásadottságok miatt Domaháza példájával mulatjuk be. II. József összeírásában 181 nemes férfit, 30 zsellért, 2 polgárt, 4 parasztot, se két utóbbi réteghez sorolt 6 férfinak 5 örökösét írták össze. 1783-1786 között 80 házasságot kötöttek (néhány nem értékelhető: idegenek itt kötött házasságát, katonákét, cigányokét figyelmen kívül hagyjuk). A nemesi túlsúlyú településen 14 házasságot helybeli nemes férfiak helybeli nemes nőkkel kötöttek. Helybeli nemes férfiak csak 4 esetben vettek el idegenbeli nemtelen nőt, s kétszer helybeli nemtelen. Ugyancsak hatszor hoztak feleséget közeli falvakból nemes családok leányai közül. Megfigyelhető, hogy

helybeli nemtelen férfiak a vizsgált időszakban 5 házasságot kötnek domaházi nemes családok leányaival.

A házasságok a nemeseknél nagyobb számuk miatt rendileg endogámoknak tekinthetők. A nemtelenek azonban kisszámú miatt exogámiára kényszerülnek. Húsz házasságot kötnek helybeli nemtelenek falun kívüli menyasszonnyal. Bár ezek a falvak jószerint a környezetet jelentik, irányuk nincs, meri csak Hangony szerepel kétszer.

Helybeli nemes lányokat máshonnan érkezett nemes férfiak még nagyobb számban vittek el. Huszonöt ilyen házasság születik. A vőlegények nagyobb része szintén a környékbeli falvakból kerül ki. A falvak szórtak. Egyedül Gesztéte szerepel háromszor. Világosan megmutatkozik az, hogy a nemesek házassági gyakorlata ekkor egyértelműen olyan, amely kizárja, vagy szinte kizárja a jobbágyokkal kötött házasságot. A jobbágyok ezért egyértelműen külső házasodásra kényszerülnek, s helybeli nemes lányokkal csak alkalmilag, helybeli nemtelenekkel pedig egyáltalán nem kötnek házasságot. Ez utóbbi hiánya a rokoni összefonódottságot is igazolja a jobbágyoknál. A nagyszámú, falu zömét alkotó nemesség a rendi endogámia miatt már nem tudta megvalósítani a helyi endogámiát, s a férfiak egy része kívül, a nők zöme pedig egészen idegenben tudott nemes férjet szerezni.

Ha ezt a korszakot összehasonlítjuk a következő vizsgált periódussal (1806-1818) - itt az anyakönyvek adatolása már nem egyértelmű, s a tendenciát tudjuk csupán megragadni -, akkor azt tapasztaljuk, hogy a zárt rendi endogámia erősen oldódik. Gyakoribbá válik a nemes férfiak helyben és másutt nemtelen nőkkel kötött házassága, s csökken az idegenből jött nemes férfiak érdeklődése a domaházi nemes lányok iránt, gyakrabban vesznek el ők is domaházi nemtelen leányt. Növekedik a helybeli nemesek és nemtelenek között létrejött házasság is, bár a nevek alapján kiderül, hogy ezek számát inkább a félnemesek, azaz agilisek leszármazottai is emelik. Nemes nőtől és nemtelen férfitől származó gyermeket már nem tartottak olyan rangon alulinak elvenni. Ez is kezdi elmosni a társadalmi határokat, s egészében véve (nemeseknél és nemteleneknél együttvéve) emelkedik a Domaházán belül kötött házasságok száma. Ám a két évtizeddel korábban megfigyelt tendencia lényegében továbbra is megmarad: nemesek nemesekkel törekszenek házasodni, s a nemtelenek kis számuk miatt más falvakban kényszerülnek feleséget keresni.

Az irodalomban közismert és régen feldolgozott az Ivádon élő nemes Ivády család házassági kapcsolatrendszer. Itt egy Ivádon birtokos, de Pétervásáran élő, majd a XVIII. század elején Ivádpusztára kiköltöző néhány család egymás között házasodva, nemességét fenntartva, hatalmas és szövevényes rokon faluvá terebélyesedett, s ez az erős belső házasodás az antropológusok figyelmét nemcsak felkeltette, de komoly tanulmányokkal is szolgált. A XIX. század vége felé már 20 hadra szakadt az Ivády család, s ezek egymás között megfelelő rend szerint házasodtak. A vizsgálatot végző kutatók megállapították, hogy az első öt generáción át, egészen 1759-ig exogám jellegű volt a házasodás, majd távoli ősrokonok között létesültek házasságok (1760-1850 között), s végül kialakult egy kettős jellegű endogámia, amely egyfelől nagyszámú közeli rokonok közötti házasságkötésben (akik egymásnak ősrokonai is), másfelől ősrokonok közötti házasságkötésekben is megnyilvánultak. 1910-1950 között az endogámia csökkenését, bizonyos hadak exogamiáját állapíthatták meg. Az ivádi eset nem egyedülálló, s valójában - ha kisebb mértékben is -, de jellemzi azokat a falvakat, ahol nagyobb számú nemes élt.

Hasonló esetről számolhatunk be a tarnaleeszi Kovách família történetében, amelynek bizonyos vonatkozásait Bakó Ferenc már ismertette. 1876-ban a Bolya

pusztán osztozkodó Kovách família, akiknek őse II. Ferdinándtól 1634-ben szerzett nemességet, s adományt Lelesz községre, s Bolya is Vermes pusztákra, négy nemzetségre szakadt. Bárdos nemzetség (29 örökös), Csáki nemzetség (23 örökös), Gazi nemzetség (23 örökös), Ignácza nemzetség (24 örökös). A nemzetségen belül hadak is elkülönülnek, s az 1876-os forrás a Csorba, Pizkos, Timár, Bozó és Gecsma hadakat sorolja fel, s minden Kováchnak ragadványneve van, amely a rokoni viszonyokban, ágazatokban eligazít. Az ivádihoz hasonló esettel állunk hát szemben Tarnalelesz esetében is. De ez megmutatja azt is, hogy a nemesi közösség összeházasodása mellett milyen külső kapcsolatok játszottak még szerepet a családi kapcsolatok alakulásában. Bakó Ferenc elemző tanulmánya rámutat arra, hogy kialakult egy jellegzetes, sok szállal összekapcsolódó falucsoport is, amely a XV-XIX. század között számos szállal kötődött egymáshoz (Pósváralja, Bolya, Szentdomonkos, Tarnalelesz, Fedémes és Bükkszenterzsébet), amelyben a nemesi famíliáknak meghatározó szerepük volt.

Bakó Ferenc saját vizsgálatait és mások kutatásait alapján úgy véli, hogy a palóc területen az endogám házassági gyakorlat van túlsúlyban, s ennek három fokozata különíthető el: „Településeink kis lélekszámúak, ezért a falvakon belüli házasodás általános. A falvak mellett fekvő, hozzájuk egyházi vagy állami szervezet révén kapcsolódó társközségek csoportja képezi a körzeti endogámiát, míg a népnyelv és népi kultúra rokonságának, hasonlóságának elterjedési területe alkotja az endogám kör harmadik fokozatát. A házasodási köröket - írja a szerző - emellett még jó néhány más tényező is befolyásolja vagy keresztezi, amint ezt Őrsi Julianna és Paládi-Kovács Attila részletesebben kifejti.”

Ez kétségtelenül igaz. Akkor azonban, ha az egyes elkülönülő társadalmi rétegek szerint vizsgáljuk e kérdést, meg kell állapítanunk, hogy lényeges eltérés van azok között a falvak között a nemesek és jobbágyok házassági orientációja tekintetében, ahol csupán egy-két-öt nemes család lakik, s ott, ahol a falu harmadai-felét kismemesek alkotják. A nemesi többségű kuriális falvakban megvan az endogámia, s mint Ivádon vagy Tarnaleleszen szélsőségessé is válhat, de még ez sem iktatja ki azt a nemesi házassági kapcsolatokra jellemző vonást, hogy a nemesek igen széles körben, nagy területeket átfogóan házasodnak egymással, megyéket átfognak, kisebb és koncentráltabb házassági köröket is átlépnek a párválasztás során. Minél kevesebb család él egy közösségben, annál tágabb lehet a kör, s ez eredményezi azt, hogy egy századdal a nemesítés után már távoli területeken lelhetők fel a nemesi családok különböző ágai, s ott újabb, alárendelt, apróbb és intenzívebb házasodási körzetet, úgynevezett körzeti endogámiát hoznak létre maguk is. A nemesi és jobbágyi körzetek nem fedik egymást pontosan, a nemesség mindig nagyobb holdudvart szakít ki, hiszen száma kevesebb, s tágabb területen kell mozognia. Hogy ez a szempont a kultúra közvetítése, a nemesi és jobbágyi kultúra eltérése megértése szempontjából mennyire lényeges, arra csak akkor kaphatunk választ, ha a nemesi társadalmi kapcsolatokra is figyelmet fordítunk, s túllépünk a megfoghatóbb, anyakönyvekben rögződött házasodási körön. Megfigyelhető, hogy a nemesek távoli falvakkal való kapcsolata állandóbb, a házasságot követően a családok össze járnak, rokonlátogatások, névnapok kötik össze őket, míg a távolba szakadt jobbágyok kapcsolata jószerint megszakad, s csak a közeli falvakkal tartanak fenn kapcsolatot. Ide azonban többször is házasodnak, ha lélekszámuk miatt erre kényszerülnek. A volt jobbágyi Őrhalomban, Kazáron úgy nyilatkoztak, hogy aki lányát távolabbra adja férjhez, „nem nyer rokonokat”. Azokkal a kapcsolatok megszakad. Nemeseknél azonban - régi rokonságra hivatkozva - a távoli vérségi kapcsolatok ismételten felerősödhetnek egy-egy házasság után.

Tiszafüreden a Lipcsey család egyik utolsó sarja mesélte el, hogy így jutott el a harmad-negyedízigleni, BÉlapátfalván és környékén birtokos rokonaihoz, majd rendszeresen feljárt vadászni a környékbeli erdőkbe Tiszafüredről. A rokoni viszonyt itt a nemesi is erősíti. A tiszai Bethlen család, amelyik rokonságban áll Heves megyei Bátor községben élőkkel is, azonos eredetmonda alapján ismert fel Erdélyben a háború alatt egyik - családi hagyomány alapján is számon tartott, de soha nem látogatott - ágát, s állandó kapcsolatot létesített vele. Eszerint egyik ősük a havasalföldi csatában egy magas rangú személy életét mentette meg - kiragadva a törökök gyűrűjéből -, s amikor földet, méltóságot ígértek neki, ő csak egy birkanyáját kért. Pásztorrá lett, s ebből meggazdagodott.

PALÓCOK II.279 – 280.

[A palócok társadalomnéprajza \(Szabó László\)](#)

[Nemesek, jobbágyok, uradalmi cselédek](#)

[Nemesek](#)

Bakó Ferenc a nemesi, jobbágyi és zsellér eredetű telkek különbségével, történeti alakulásával és faluszerkezetet meghatározó szerepével részletesen is foglalkozott munkáiban. A szórt elrendezésű telkek meglétét a hegyvidéki nemesi falvak kismemesi rétegéhez kapcsolja, s jellemzőnek tartja Mikófalva, Egerbocs, Tarnalelesz, Recsk, Bátor, BükkSZenterzsébet, Balaton és Egercsehi községekre. Mikófalva példáját alaposan elemezve megvilágítja a nemesség szerepét a telekrendszer alakulásában. Ettől eltérő, jobbágyokat jellemző, s a földesúri parcellázásokat is adaptáló típusként kutatásai nyomán Markazt említhetjük. Nem feladatunk e kérdéssel részleteiben foglalkozni, csupán annyit kívánunk megállapítani, hogy mind a községben álló kúriák, mind a községen belül elkülönülő kismemesi lakóhelyek, mind pedig a falu telekrendszere ezeket a társadalmi különbségeket is tükrözhetette, s egyben maradandóan megtarthatta a nemesség, a nemes családok elkülönültségének egykori tényét, s táplálhatta a kései nemesi tudatot.

Látszólag az építkezés az egyik legszembeötlőbb és egyben legmaradandóbb őrzője a hajdani nemesi státusnak. Ez vagyonosabb, kúriát építő családok esetében így is van (Ragályi, Lenkey, Diószeghy). Hiszen az épület nemcsak elkülönül a parasztházaktól, de önmagában véve is rangos, stílusos. Az olyan falvakban azonban, ahol sok kismemes élt, nem ilyen tiszta az elkülönülés. Bakó Ferenc kutatásaiból kiderül, hogy az épületek anyaga, de olykor alaprajzi beosztása sem mindig fejezett ki rangot a múlt század közepéig. Sőt bizonyos helyben nem fellelhető anyagok (tégla, pala, úsztatott fa, uradalmi erdőben vágott tölgy) a nagyobb uradalmak jobbágyai számára hozzáférhetőbbek voltak, mint a kismemesek számára. A múlt század közepétől észlelhető változás: „Heves megyében - írja Bakó Ferenc - a tornác a XIX. század derekán kezd elterjedni, először a hajdani armalista nemesek falvaiban, majd Eger környékén, ahol az építetők a kvalitásos építőmestereket könnyebben elérhették". Ettől kezdve ez a típusú ház már rang és státus jelzővé is vált. Am megjelenése nem mindenütt köthető a nemesekhez. A Szilicei fennsík falvaiban vagy a Gömöri medencében, s szórtan bizonyos községekben a vagyonos jobbágyoknak áll módjában ilyen építeni. Másutt sokáig az a jellemző, amit Lajos Árpád ír le, és kutatásai során Bakó Ferenc, Cseri Miklós és Pintér István is rendre feltárt, tudniillik, hogy a nemesek házai alig-alig különböztek vagy egészen hasonlóak voltak a jobbágyházakhoz. Nem törvényszerű hát, hogy a tornácos, klasszicista oszlopsorú ház a kismemesi réteg sajátja. Azonban a köztudat utólag meglehetősen egyértelműen kapcsolja össze ezt a típust a nemesekkel, s ezzel nemcsak az egykori státusukat misztifikálja, hanem

egy adott helyen össze is keverve a nemes és nemtelen családokat, elmossa közöttük a különbséget.

PALÓCOK III.99 - 108.

[Az állattartás ágazatai palócföldön \(Zólyomi József\)](#)

[Az állatállomány számának alakulása](#)

[Szarvasmarha-állomány](#)

Radványi Ferenc, aki 1710-14 között Nógrád vármegye hites jegyzője volt, latin nyelvű megyei monográfiájában több településnél szükségesnek tartotta megemlíteni, hogy a falu lakói szép ökröket, fejősteheneket és szép számmal növendékállatokat tenyésztenek. A kézirat adatainak többségét saját maga gyűjtötte 1710 körül. Megfigyelése, dolgozatában leírt tapasztalata arra az időre esik, amikor az elpusztult falvak újratelepítése éppen csak megindult. A török háborút átvészelő helyi lakosság előtt még ismeretlen volt a legelőhasználat korlátozása, a takarmányt adó rétek elvétele, a parasztgazdaságokat összeszűkítő törekvések. A törzsökös családok bővebben tarthattak állatokat, hiszen az elnéptelenedett szomszédos falvak határa is gazdag legelőt biztosított számukra.

A XVIII. század második évtizedében az elhagyott földjeik újratelepítését sürgető földesurak korlátok közé szorították a parasztságot, a legelők csökkentésével, elvételével az állattartás lehetőségét leszűkítették. A Nógrád megyei Kishartyán lakói már az 1730-as években arról panaszkodtak, hogy legelőjük kevés, állatot tartani nem tudnak. Az újonnan megült falvak különböző tájakról érkező lakossága először a legszükségesebb igaerőt igyekezett beszerezni, hogy eltérő nagyságú telkén minél előbb megindítsa a termelést. Az 1710 után készült összeírások már nem tükrözik azt a gazdag állatállományt, amelyről Radványi Ferenc tudósít.

Bodonyban, Bükkszéken, Egerbocson, Mikófalván, Nádújfalun, Tarnaleleszen az ökörfogatok többsége kettes volt. Négyes fogata Bodonyban 1, Egerbocson 3, Mikófalván 2, Tarnaleleszen 1 jobbagynak volt. Ez utóbbi településen egy hatos ökörfogatot is összeírtak.

Fejőstehénből a legtöbb háztartásban egyet tartottak, Bodonyban 4, Egerbocson 1, Mikófalván 1, Tarnaleleszen 1 családnak volt két fejőstehene.

A kis számú heverő ökör 1-4 család között oszlott meg falvanként. Két darabnál többet senkinél sem írtak össze.

Az 1718-as összeírásnak van egy „harmad”, illetve „negyedfü üsző, ökör, tinó, csikó” rovata is. A rovat számoszlopában négy darab állatnál többet egy községnél sem számolhattunk össze.

A Heves megyei falvak 1720-as összeírása szerint az ökrök és fejőstehenek számában jelentős emelkedés, illetve csökkenés nem tapasztalható. Ez az összeírás egy rovattal bővült: uzsorás ökör. Bodonyban 2, Egerbocson 11, Mikófalván 6, Nádújfaluban 4, Tarnaleleszen ugyancsak 4 darab uzsorás ökröt írtak össze.

A település (Órhalom, Rimóc, Ludány, Karancskeszi, Mátraszőlős) többségében kettes ökörigafogatot tartottak a gazdák, Órhalomban 2, Rimócon 3, Ludányban 4, Karancskesziben 10, Mátraszőlősön 8 négyes ökörfogatot írtak össze. Hatos fogatot Rimócon és Mátraszőlősön I-I gazda tartott.

Fejőstehénből a legtöbb család egy darabot tartott. Órhalomban 2, Rimócon 6, Ludányban 3, Karancskesziben 8, Mátraszőlősön 3 háztartásban volt két fejőstehén.

A meddő tehének száma egy községben sem volt jelentős. A Ludányban összeírt 17 darab meddő tehén 14 háztartás között oszlott meg.

Szilvásváradon 1737-ben már 39 családot számláltak össze, akik közül 12 háztartás 43 darab ökröt, 29 pedig 38 darab fejőstehenet tartott összesen. Az 1730-

as szilvásváradai összeírásban feltüntetett 7 jármosökör négy család között oszlott meg, tehénből (4 család), növendékállatból (2 család) egyet-egyet tartottak.

Fentebb már említettük, hogy a XVIII. század harmincas éveiből, a Heves megyei kutatópontok közül csak Bükkszék, Mikófalva, Tarnalelesz összeírásait ismerjük. Bükkszéken az 1730-ban készült felmérésben egy háztartást találunk, akinek négy darab jármos ökre és három darab fejőstehene volt. Ugyanebben az évben Mikófalván a név szerint felsorolt tíz család 36 darab ökröt és 12 darab tehenet tartott. A fogatok megoszlása: 3 kettes, 6 négyes és 1 hatos. Fejőstehénből nyolcan tartottak egyet, ketten pedig kettőt. Az ekkor készült összeírás kihangsúlyozza, hogy uzsorás ökör és heverő ökör nincs a faluban. Másfél évtizeddel később, 1747-ben már 14 családot számláltak össze, de az ökrök száma hét darabbal csökkent. A 29 darab ökrfogat megoszlásában is változás történt: 1 egyes, 10 kettes, 2 négyes ökrfogat volt a faluban. A tehenek számában sem történt változás. Most is 12 darab fejőstehenet írtak össze, de mindenki csak egy fejőstehenet tartott. Tarnalelesz lakói, ugyancsak 1730-ban 20 darab ökröt, 8 darab fejőstehenet és egy darab meddő tehenet tartottak. Az itt élő 11 családból csak öten tartottak ökröt, akik közül egynek kettes, háromnak négyes és egynek hatos fogata volt. A 8 fejőstehénből hatan egy-egy, egy család két darabot tartott. 1747-ben a 15 család közül tízen tartottak ökröt (21 darab), kilencen pedig fejőstehenet (10 darab). A fokozatosan nemes faluvá átalakuló Tarnaleleszen 1758-ban meg 18 jobbágyháztartást írtak össze. A 28 darab jármos ökör 13, a 13 darab fejőstehén 12, a 3 darab meddő tehen 3 család között oszlott meg. Az ökrfogatok megoszlása: 12 darab kettes, egy darab négyes. Az 1767-ben összeírt 7 jobbágy közül ketten tartottak ökröt (6 darab) és hatan fejőstehenet (6 darab).

A XVIII. század közepéről Nógrád megyéből is rendelkezünk állatösszeírással.

Órhalomban az összeírt ökrállomány 18, a tehenek 27 család között oszlottak meg. Az ökrfogatok közül egy egyes, 17 kettes volt. Fejőstehénből huszonnégyen I-I darabot, hárman pedig 2-2 darabot tartottak. Rimócon a 64 darab ökröt 28 kettes, 2 négyes fogatban igazták. A negyven darab fejőstehén 35 család tulajdonában volt. Ludányban 25 gazda kettes (18), illetve négyes (7) ökrfogattal rendelkezett. Fejőstehenet 28 háztartás tartott. Karancskesziben tizenöt, Mátraszőlősen huszonnyolcan dolgoztak ökrrel, többnyire kettes fogattal. Fejőstehene Karancskesziben 23, Mátraszőlősen 42 gazdának volt.

Fentebb már jeleztük, hogy a XVIII. század második feléből csupán egy olyan összeírással rendelkezünk, amely az állatok számát is közli. Nógrád megyében ez a felmérés 1791-ben készült.

Órhalomban, Rimócon, Ludányban, Karancskesziben az igaerő többségét még az ökör adta. Jelentős a kölcsönvett ökrök száma, amely összefüggésben állhat a XVIII. század második felét jellemző elszegényedési folyamattal. Az ökröket párosával kérték kölcsön, így

Órhalomban 8, Rimócon 4, Ludányban 5, Karancskesziben 12 gazda dolgozott kölcsönként ökrökkel. Ritkán előfordult az is, hogy saját jármos ökre mellévelt kölcsön ökröket. Rimócon az egyik gazdának két darab saját ökre, két lova volt, de emellett még két kölcsönvett ökröt is tartott. A falvak többségében kettes ökrfogattal dolgoztak. Csupán Karancskesziben volt három gazdának négyes fogata, Órhalomban a saját tulajdonukban lévő jármos ökrök 25, Rimócon 21, Ludányban 31, Karancskesziben 18 család között oszlott meg. Fejőstehénből csupán a módosabb gazdák tartottak egy-egy darabot.

A szarvasmarha-állományon belül, a korábbi összeírásokhoz viszonyítva, a meddő tehenek, tinók és borjú száma, különösen Órhalomban, Rimócon jelentős. A

háztartásonkénti felvételekből kitűnik, hogy meddő tehénből, tinóból, borjúból egynél senki nem tartott többet. Borjú csak fejőstehénnel rendelkező gazdáknak volt.

A tinók, borjúk számának erőteljesebb emelkedése Nógrád megye más falvaiban is megfigyelhető. Buják, Dejtár, Nagylóc községekben is duplájára nőtt a tinók, borjúk száma a XVIII. század utolsó évtizedeiben. Forrásaink sajnos nem árulják el, hogy a tinók és borjúk száma miért nőtt meg egyes településeken. Tudjuk, hogy a XVIII. század második fele az állatállomány létszámának fokozását nem segítette. A földbirtokosok többsége a XVIII. század közepétől kezdett áttérni a majorsági gazdálkodásra, amely együtt járt a paraszti földek kisajátításával, legelők, rétek használatának csökkentésével. A Nógrád megyei falvak lakói sok olyan panaszos levelet fogalmaztak meg, amelyekben a legelők elvételéről, az erdei legeltetés megtiltásáról, a rét területének megnyirbálásáról tájékoztatják a megye közgyűlését. Az ecsegi jobbágyok 1782-ben azt nehezményezték, hogy a helyi földbirtokos réteiket „el hancsikoltatta”. A karancssági jobbágyok arra kérték a megyét 1804-ben, hogy az eddig birtokukban lévő legelőt a helyi földesuraknak ne engedje elvenni, mert nem tudnak állatot tartani, kénytelenek lesznek a faluból elköltözni.

Heves megyéből az összesített községi adatokat ismerjük 1787-ből, amelyek csak az ökrök számát közlik. Bodonyban 140, Bükkszéken 40, Egerbocson ugyancsak 40 darab ökröt írtak össze. A három település közül csupán Bodonyban tartottak több ökröt, mint lovat. Ökörtartó községnek számított még Felnémet, Hasznos, Mátraderecske. Különösen jelentős volt az ökrök száma Hasznoson, ahol a 126 darab ököre csupán 37 darab ló jutott.

A XIX. század első felének legrészletesebb rovatos összeírása szerint a Borsod megyei kutatópontok szarvasmarha-állománya az alábbi volt 1828-ban:

Község neve	Családok száma	Jármos ökrök	Fejős-tehén	Meddő tehén	3 éves tinó	2 éves tinó
Felsőtárkány	116	74	32	29	3	8
Sajónémeti	20	4	4	2	3	3
Sajóvelezd	48	70	12	6	8	8
Tardona	44	50	4	7	-	2

Felsőtárkányban az ökrök száma 33 család között oszlott meg. A fogatok többsége kettes, csupán 3 négyes fogatot írtak össze. Sajónémetiben a 4 darab jármos ökör két család tulajdonában volt. Sajóvelezden a 34 ökrös gazda csak kettes fogatot tartott. Tardonán 22 háztartásban az ökörfogatok megoszlása: 19 kettes, 3 négyes fogat. Fejős-, illetve meddő tehénből, tinóból egynél senki nem tartott többet. A táblázatból kitűnik, hogy a tinók száma egyetlen településen sem volt jelentős.

Heves megye vizsgált községeiben a szarvasmarha-állomány összetétele az alábbi volt ugyanebben az évben:

Község neve	Családok száma	Jármos ökör	Fejős-tehén	Meddő tehén	3 éves tinó	2 éves tinó
Bükkszék	71	22	3	2	2	-
Bodony	140	156	54	24	-	9
Egerbocs	21	12	6	1	-	1
Mikófalva	43	-	2	5	1	-
Nádújfalu	63	42	6	3	-	1
Tarnalelesz	8	12	1	-	-	-

Bükkszéken az igaerő nagyobb részét a ló adta. Az 52 darab ló mellett csupán 22 darab ökröt írtak össze, amely 11 család tulajdonában volt. Mint a számadatokból kitűnik, a gazdák mindegyike kettes ökörfogatot tartott. Bodonyban ugyan jelentős volt az ökrök száma, de ez a falu igaerejének csupán alig valamivel több, mint a felét jelentette. A kettes fogat volt többségben (57), négyes fogatból csak kilencet írtak össze. Hatos fogata egy gazdának volt. Egerbocson a lovak száma volt a több, a 12 darab ökör hat gazdaság igaerejéhez tartozott. Mikófalván a 71 darab ló mellett ökröt egyáltalán nem tartottak. Nádújfaluban a lovak száma az ökrök számával majdnem megegyezett. A 21 gazda között megoszló ökörállományt kettes fogatokban igaézták. A nemesi faluvá alakult Tarnaleleszen mindössze 12 ökröt írtak össze paraszti tulajdonban. A nemesek állatállományát nem ismerjük.

Heves megye felsorolt falvaiban fejőstehénből általában egyet tartottak a gazdák, csupán Bodonyban volt négy gazdának 2-2 fejőstehene. Meddő tehenet, tinót sem tartottak egynél többet, Bodonyban egy gazdának volt négy tinója.

A nógrádi falvakban a szarvasmarha-állomány száma, összetétele az alábbiak szerint alakult:

Község neve	Családok száma	Jármos ökör	Fejős-tehén	Meddő tehen	3 éves tinó	2 éves tinó
Órhalom	95	52	35	1	-	1
Rimóc	97	54	13	-	-	2
Alsó-Ludány	27	10	7	-	-	1
Felső-Ludány	63	40	28	-	1	2
Kazár	66	62	15	-	4	6
Mátraszőlős	169	116	9	2	-	4

A hat település közül csak Mátraszőlősön és Kazáron képviselte az ökör az igaerő többségét. A 116 darab ökrön kívül csupán 31 darab lovat írtak össze Mátraszőlősön. Kazáron 13 darabbal haladta meg az ökrök száma a lovakét. A jobbágyok és zsellérek kettes ökörfogattal rendelkeztek. Órhalomban 3, Mátraszőlősön ugyancsak 3 négyes ökörfogatról tudnak összeírásaink. A tehenek és tinók száma nem jelentős egyik településen sem. A zsellérek közül is többen rendelkeztek ökörral, tinóval. Például Mátraszőlősön 11 zsellér tartott kettes ökörfogatot, a kilenc darab fejőstehénből hét, a kétéves tinók mindegyike zsellér családok tulajdonában volt.

A XIX. század első feléből Heves és Nógrád megyéből ismerünk még állatszámilálási adatokat.

Bodony, Bükkszék összeírása 1842-ben készült. Egerbocs, Mikófalva állatszámilálási adatai 1845-ből, illetve 1846-ból valók. A négy településen az igaerő többségét a ló képezte. Különösen Bodonyban, Bükkszéken, Mikófalván volt jelentős a ló tartás. Ez utóbbi településen jármosökröt nem is írtak össze. Az ökörfogatok megoszlása az alábbi volt a három településen: Bodonyban 17 kettes, 9 négyes, Bükkszéken 8 kettes, Egerbocson 4 kettes, 7 négyes, 4 hatos fogat. A szarvasmarha-állományon belül a tehenek, tinók száma csak Egerbocs és Mikófalva községekben volt számottevő. Egerbocson 7, Mikófalván 3 gazda 2-2 darab fejőstehenet tartott. Az utóbbi településen az egyik jobbágynek négy darab fejőstehene volt. A tinókból csak Egerbocson volt egy-egy gazdának 2, illetve 3 darab. Nádújfalu állatszámilálási adatait ebből az évből nem ismerjük. A falu 1841 tavaszán készült összeírásában csak azt olvashatjuk, hogy van csordása, bornyásza

a helységnek. Bodonyban és Bükkszéken az ökrállomány csökkenése csak átmeneti lehetett, mert három évvel később, 1845-ben, Bodonyban már 118, Bükkszéken 49 darab jármos ökröt írtak össze.

A XVIII. század és a XIX. század összeírásainak adatait tartalmazó táblázatainkban - a későbbiek folyamán is - rendszeresen feltüntetjük a vizsgált települések családjainak számát, a tulajdonukban található állatállományt. Néhány esetben már utaltunk arra, s ezt most is hangsúlyozni szeretnénk, hogy a közölt táblázatokban szereplő tényszámok a legtöbb esetben nem tükrözik az ott lévő családok teljes számát, sem állatállományuk összességét. A források ugyanis nem tartalmazzák a nemesi jogálású családok számát, sem állatállományuk összetételét. Nógrád megye egyes falvaiban, Észak-Heves, Borsod és Gömör tájain különösen nagy volt a paraszti szinten élő, kismanesi jogállású népesség részaránya. A kijelölt kutatópontok közül is az - összeírásokban nem szereplő - nemesség volt többségben Mikófalván, Egerbocson, Tarnaleleszen, Sajónémetiben.

A XIX század közepéről (1849) származó Nógrád megyei állatszámolás a községek összesített eredményeit közli a parasztság igaerejének összetételéről. Az ökrök száma a vizsgált falvakban az alább, volt: Órhalom 46 darab, Rimóc 56 darab, Ludány 30 darab, Karancskeszi 84 darab, Mátraszőlős 159 darab. Az első négy településen az ökrök száma eltörpül a lovak száma mellett. Órhalomban 165, Rimócon 241, Ludányban 151, Karancskesziben 174 darab lovat írtak össze ebben az évben. Mátraszőlősön ló nem volt a gazdák tulajdonában.

Fentebb már jeleztük, hogy a múlt század második, a XX. század első feléből csak összesített állatszámolási adatokat ismerünk a vizsgált településekről. A falvakra bontott összeírásokból sajnos nem tudhatjuk meg hogy a szarvasmarha-állományból mennyi volt a tehének növendék állatok száma. Egy-egy család tulajdonában lévő állatok számának összetételének megismerésére sincs lehetőség.

A jobbágyfelszabadítás után a szarvasmarha-állomány létszáma az önálló családok megszorodásával jelentősen megnőtt. A telekaprozódás következtében önállósult háztartások egypár ökröt, fejőstehenet, néhány borjút igyekeztek tartani, csekély földjük megműveléséhez, a családi szükséglet (tej) kielégítéséhez, a tervezett vagy váratlan kiadások összegének előteremtéséhez. Az adatközlők visszaemlékezése szerint a múlt században a növendék állatok száma gyarapodott gyors ütemben. A saját nevelésű üszöket, tinókat jobban kedvelték, mint a vásáron beszerezhető ismeretlen tulajdonságú teheneket, ökröket. Az 1950-es években megkérdezett adatközlők úgy tudták, hogy a gazdák a borjút csak szükségből adták el, igyekeztek felnevelni, az idősebb teheneket, ökröket pótolni. A fejéshez szoktatott tehenet, a járomba tört ökröt drágábban tudta eladni. Ugyancsak az adatközlőktől tudjuk, hogy az Ipoly és a Sajó menti falvakban tenyésztett fejőstehenek iránti kereslet megnőtt a múlt század második felében. A jó tejelőnek tartott Ipoly- és Sajóvígyi teheneket az északi megyék lakói örömmel vásárolták a losonci, balassagyarmati, rimaszombati vásárokon. A tehének iránti kereslet a kupeckedés megélénküléséhez vezetett. Az Ipoly és a Sajó mentén fekvő falvak lakói közül sokan az Alföldön olcsón megvásárolt tehenet, mint tájfajtát adták el az északi megyék paraszti gazdaságainak.

A XX. század első felében az igaerő összetétele tájanként és községenként változott. Ahol rendszeres fuvarozási alkalom kínálkozott ott a lótarast tartották fontosabbnak. Borsodnádásd, Sajóvelezd, Bodony, Felsőtárkány, Bükkszék, Tarnalelesz, Nádújfalu, Órhalom, Ludányhalászi, Karancskeszi, Kazár községekben az igaerő többségét a ló képezte. Szilvásvár, Mikófalva, Rimóc, Mátraszőlős falvakban az ökrök fogatolását kedvelték jobban. A fogatok összetételét illetően

hasonló megállapításokat tett Paládi-Kovács Attila a XX. század első felének igaerejét vizsgálva. „Egészeiben elmondható, hogy több volt a lovas fogat, mint az ökrös, de egymással szomszédos falvak között is ellentétes helyzet alakult ki. Például Bodonyban kizárólag csak lovas fogatok voltak 1920-40 között. Ökröt senki nem tartott, négy kisgazda jármok teheneket. A szomszédos Recsken, Parádon, Mátraderecskén is kizárólag lovakkal dolgoztak. Kissé távolabb, Bükkszéken a 80 fogatból legfeljebb 8-10 volt ökrös, Tarnaleleszen szinten 10% volt az ökrös fogatok részaránya. Viszont a szomszédos Szentdomonkoson fordított volt az arány, főként ökrökkel dolgoztak. A Bükk-vidéki falvakban szintén nagyon sok ökörfogat volt (Felsőtárkány, Szilvásvár, Nagyvisnyó stb.), Verpelét, Feldebrő, Tarnaszentmária, Hevesaranyos gazdái között is sok ökörtartó volt ebben az időben, Leleszen lófogat kellett, mert a határuk 12 km hosszan nyúlt el.”

Ugyancsak visszaemlékezésekből tudjuk, hogy az első világháború után a fejőstehenek száma megnőtt. A birtokaprózódás következményeként ekkor már nem volt ritka a 3-4 holdas paraszti gazdaság. Ezek az apró gazdaságok legszívesebben tehenet tartottak, mert megélhetésük szempontjából jóval gazdaságosabb volt, mint az ökor- vagy lótarás. A járomba fogott tehenekkel megművelhette csekély földjét, kielégíthette a család rajszükségletét, a tehen szaporulata az anyagi gondok megoldásában segíthetett. Lovat a szegény ember csak akkor tarthatott, ha folyamatos fuvarozásra volt kilátás.

A második világháború a szarvasmarha-állományt is lecsökkentette. A háború után az ökor és a tehen volt a gyakoribb igaerő. Lófogatot csak a nagygazdák tarthattak. Tehene sem volt minden háztartásnak. A háborút követő években ismét elterjedt a tejért dolgozás. A két világháború között ennek általános gyakorlatáról tudunk a zsellér családok között. A szegény családok, hogy maguk és gyermekeik részére tejet biztosítsanak, a nagyobb gazdánál különböző munkákat vállaltak. A fizetés egy köcsög tej. A Palócföldön sok helyen ismerik azt a mondást: „Egy köcsög tejért dolgoztam egész nap”. Az 1950-es évek elejétől fokozatosan csökkent a szarvasmarha-állomány a paraszti gazdaságokban.

PALÓCOK III.541 – 545

[Palóc népviseletek és textilek \(Varga Marianna\)](#)

[Háztartási és lakástextilek](#)

[Fejelhaj, fejel, fejpárna, párnaciha, párnavég, párnahaj, párnahuzat](#)

A fejel egy szél vászonból készült, keskeny, hosszú párnahuzat, melyet kettéhajtva varrtak össze. A piros csíkos díszítés gazdagabban jelentkezett a hajtás mentén, hogy a vetett ágyon a párna csúcsa díszesebben mutasson. Erre a részre kerültek a fő díszítőelemek, mint pl. a rozmaringsor. A bodonyiak számára kék-sárga-zöld csíkkal kevert, pamutos szőtteket is készítettek a jászberényi takácsok. A széles piros felületet keskeny csíkozás törte meg. A csíkozás keskenyedő formában haladt egyre nagyobb fehér sávokat alkalmazva a párna azon vége felé, amelyik a fal felé esett és nem volt látható. A tisztaszoba szépséget rendkívüli módon emelték a felvetett ágyakon a piros-kék pamutfonallal díszített szőttes lepedővégek és cifra párnavégek. - Csak a „halálravalónak” készített párnahajaknak díszítettek mindkét oldalát azért, mert a ravatalt körüljárják.

Sajóvárkonyban a legidősebbek még emlékeztek arra, hogy a XIX. század második felében a párnavégeket vörös fonallal, széles mintasorokkal díszítették. A századfordulótól eleinte pamutosvászonból, majd bolti vászonból készítették a párnavégeket széles, fehér csipkebetéttel. A betét alá kék, piros, bordó, rózsaszín selyemanyagot tettek, hogy a csipke jobban érvényesüljön. A széles csipkebetét

kezdetben szövőpamutból horgolással készült, majd ezt felváltotta a bolti (gyári) csipke.

Recsken szöttes párnaveget a századforduló körül fehér horgolósos díszítmény, majd a kalodás és slingelt technikájú hímzés követte. A szöttes fejel rákerült a dikóra. A párnavegek díszítésére és mennyiségének növelésére (pl. 3x4 párna) azért fordítottak különös gondot, mert a tisztaszobában, a magasan vetett ágyon a párnavegek látszottak a legjobban. Szokás volt a kutatott területen lakodalmak alkalmával az „ágyvitel”. A szekéren lévő megvetett ágyon a díszes párnavegek nagyszerűen látszottak.

A derékalj, dunnahaj szintén négynyüstös szöttesből, 3 szélből készült telecsíkozással. A szalmatakaró inkább házilag készült szöttes, a dunnahaj, amely a vetett ágy díszül is szolgált, sok esetben takácsos is volt. A szövött csíkok egyenletes ritmusban követték egymást az egész felületen.

Lepedő, „cifralepedő”, menyasszonyi lepedő,
„sátoros” lepedő, ünnepi lepedő, vendéglepedő

A hétköznapra használatos kétszeles, legfeljebb keskeny piros csíkkal díszített lepedők mellett figyelemre méltóak voltak a mindkét végükön cifrázott ünnepi lepedők. Nógrád megyében volt rá példa, hogy külön szötték vagy ügyesebb asszonnal szövették meg a lepedőhímet, s a mintával borított vászondarabot dolgozták bele a kívánt helyen a lepedőbe. Sajóvárkonyban az 1890-es években a szöttes lepedők a párnákhoz hasonlóan, szélesebb díszítményűek voltak. A szedett rózsás és csillagos rózsás mintájú, kétszeles lepedőket gyári csipkével dolgozták össze. A csipkés lepedőket a századfordulótól a szöttes csík helyett subrikás technikájú, hímzett csík díszítette. Gyakran beleszötték készítőjének a nevét is: pl. „készítette Kis Borbála 1897.” A gömöri vagdalásos és recés hímzéssel kivarrott, szebbnél szebb lepedővégek a szakirodalom mellett a Néprajzi Múzeum textilgyűjteményéből ismertek.

A szöttessel-hímzéssel díszített lepedők közül a legdíszesebbek a kallott pamutosvászonból készült „sátorlepedők” voltak, ezeket csak ritka ünnepi alkalmakkor használták. A férfiingek mellett ezek voltak a legszebben hímzett textilek, divatjuk kisebb tájegységenként változott.

A három szélből, lapos lyukhímzéssel, subrikával, kalodával díszített, borsókával, szálvonásos technikával és csipkével összeállított és szegélyezett lepedővégek a felvetett menyasszonyi ágyak legfőbb díszei voltak. Az 50-70 cm-es felületet beborító hímzéssorok összefüggő, egységes díszítményt alkottak. A subrikasorokat kék-piros keresztzemes motívumok egészítették ki. A hímző sokszor úgy rendezte el a mintaelemeket, hogy belevarrta a nevét is.

Recsken a sátorlepedő ünnepi ágytakaróul is szolgált. A hímzés felépítése négyzetes kompozíció volt, ezt subrikával osztották négyfelé. A fehérhímzésbe néha színes selyemszalagokat fűztek bele - hasonlóan az őrhalmi férfiingekhez.

A gyermekágyas asszony ágyát is sátorlepedővel takarták le, és sokhelyütt fokhagymát dugtak a nagyobb lyukvarrások közé, hogy az újszülöttet ne verjék meg szemmel. Az úrnapi sátor takarására, díszítésére is szolgált pl. Bodonyban. A fehérhímzés változatosságát és szépségét reprezentálják azoknak a sátorlepedőknek a rajzai, amelyeket Vizslásról (Nógrád m.) és Bükkszékről (Heves m.) mutatunk be.

A sátorlepedő elkíséri a halottat utolsó útjára is. A ravatalt is díszes sátorlepedővel takarták le, de ez a temetés után megmaradt a családnál. A felnőtt halottat közvetlenül két szélből szőtt, varrott, vékonyabb vászonnal takarták, ezt borsóka, subrika díszítette. Ezt és a dísztelen vászompárnát magával vitte. Ha

gyermek halt meg, keresztzemes, piros hímzés volt a halotti lepedőjén keskeny fehér subrikával.

Bodonyban a gyermekágyas asszony védelmére szúnyoghálót szőttek, ezzel függönyözték le az ágyat az újszülött és édesanyja védelmére. A függöny kendervászonból csíkos szövással készült.

Az ágytakarók Sajóvárkonyban is ismertek voltak. Az 1890-es években kendervászonból szőtt, kétszeles ágytakarók széleit piros szőttescsíkkal, fehér slingeléssel szegélyezték. Az egyik legrégebbi darab egyik szélén szedett, piros kettős csillag, alatta: „Bíró Erzsébet SZÓTTE 1898.” A másik végének díszjele 19 cm széles, piros csillagos motívum.

Az 1900-as években az ágytakarókat már az egyszerű „minden ember varrása” - kézi varrás - helyett csipkebetéttel állítják össze, szövőpamutból horgolt, majd gyári csipkével. A kendervásznat a pamutosvászon váltja fel, ennek két végét 8 cm széles, piros szőttescsík díszítette.

A századforduló után az ágytakarók gyári sifonvászonból készültek. Két rövidebb végükön 12-16 cm-es gyári csipke és 10-14 cm széles csipkebetét volt. Az egyik rövidebb véget lezáró csipke 50-60 cm hosszúságban a hosszabb oldalon is folytatódott. Úgy mondták, hogy az ágyat vivő lakodalmas kocsin, de a tiszta szobában is egymás fölé voltak terítve az ágytakarók úgy, hogy a csipkés rész minél jobban, minél feltűnőbben látható legyen.

Sajóvárkonyban a munkaigényes, díszes párnahajakat párnatakarókkal: fejelhajjal igyekeztek védeni. A fejelhajat a mindennapi használatú párnáknál is leterítenék. A fejelhajat legtöbbször félpamutos vagy pamutosvászonból - a későbbiekben csíkos gyári anyagból - készítették, hogy könnyebben lehessen mosni; a napi munka közben a testre lerakódott portól, izzadtságtól igyekeztek vele védeni a párnát. A szélét keskeny hímzéssel vagy „cakkozással” díszítették, mert csak ez látszott ki, ha az alváshoz megvetették az ágyat.

PALÓCOK III.545 - 547

[Palóc népviseletek és textilek \(Varga Marianna\)](#)

[Háztartási és lakástextilek](#)

[Abrosz, asztalruha, asztalkendő, asztalterítő](#)

Az abrosz két szélből készült, általában 160x100 cm-es méretben. A két szél borsókával vagy csipkével dolgozták össze. A díszítés a két keskenyebb végére került: szőttescsík, keresztzemes, subrikás, kalodás, lyukhímzéses, laposhímzéses-száröltéses technikával.

A lányok kelengyájukba csak „cifra abroszt” kaptak, a köznapi valót megtalálták a férj szüleinek házában. Őrhalomban az 1930-as évekig a jobbmódúaknak 6, de a szegényebbeknek is legalább 2 cifra abroszuk volt. A hímes abroszokat jeles ünnepeken, „vendégségkor” (búcsú) és akkor tették fel, ha halott volt a háznál. Régebben két szélből összeállított, egyszerű, piros vászoncsíkkal szövött abrosz volt, pálcásan szőtt; ezt a díszítést azonban felváltotta a subrikasorok közé varrt keresztzemes motívum kék-piros színnel, majd ezt követte az 1930-as évektől a tiszta fehér, kalodás hímzés.

Bodonyban - ha volt külön tisztaszoba - az asztalt állandóan abrosz borította. A hátsó szobában csak ünnepi alkalmakkor került abrosz az asztalra: lánykérésre, keresztelőre. Úrnapjára, a halotti búcsúra, karácsonyra.

Recskén az abrosz, azaz asztalruha három szélből állt borsókával összedolgozva. A két végén keresztzemes vagy szabadrajzú hímzéssel, a későbbiekben kalodás technikával díszítették.

A hétköznapi abroszok közé tartozott a sütőabrosz keskeny hímzéssel díszítve.

A kenyéruha céljára szolgáló abroszt keskeny, ún. takácsos szőtt csík díszítette, aszúrozással szegélyezve.

Készültek abroszok ún. „öreghímmel”, ezeket köznapi abrosznak mondták. Az abrosz fejükre, hátukra terítve cső ellen is jó védelmet nyújtott.

A cseviceruha két szélből, szálvonásos technikával összedolgozott abrosz, Csevicehordáshoz használták az asszonyok, hogy ne vizezzék össze a ruhájukat. Az abrosz két szélét különböző mintájú keresztszemes hímzés díszítette, hogyha kettéhajtva a vállra került, forgatni lehessen.

A köznapi abroszt „hamvas”-nak is mondták. Fűvet is hordtak benne a tehének, libának. „Csak úgy köttük össze, a hátunkra vettük - fölmálháztunk.” Szalagokat csak akkor varrtak a sarkára, ha nem volt elég hosszú. Mosás alkalmával, a lúgzásnál a Kádba terítették. Ha a külső mezei munkáknál délben le akartak pihenni, a földre terítették és arra feküdtek.

Sajóvárkonyban az asztalterítőket, abroszokat az 1900-as évektől négy oldalán színes hímzéssel és aszúrozással díszítették, szélét keskenyen behorgolták. Később a szélekre is bolti csipke került. Az egyszerű keresztszemes, a szálánvarrott, szabadrajzolású, vagdalásos technikák a legnagyobb változatosságban az abroszokon voltak találhatóak. A szabadrajzolású virágmotívumos díszítések a legszebbek. Találtam olyan abroszt is, amely a katolikus templom hímzett oltárterítőjére emlékeztetett, középen a kereszttel. Recskén a díszesen hímzett, kalodás, „supellátos” ruha is abroszféle volt, ezt a templomban az oltáriszentség fölött tartották.

A sajóvárkonyi stafírungról díszítésénél is érvényesült az az elv, hogy azokat a vászonneműket, amelyeket a falusi lakosság látott, amit a vendégek jelenlétében használtak, az minél mutatósabb legyen. Ezért az ágyneműk után a legdíszesebb darabok a dísztörülközők, abroszok, asztalkendők és poszrikkendők, a lakodalmi gyúrósurcok voltak.

Kiházasításnál mindig a vagyoni helyzettől függött, mennyiből állt a kelengye. Leggyakrabban 12 vagy 24 darabból álló sorozat. Csak a szegényeknél volt szokásban a 6 darabból álló kelengye.

Egy módosabb gazda lányának kelengyéje:

12 vászonlepedő	4-6 ágytakaró
12 párna	24 törülköző
12 párnahuzat	2 dísztörülköző
12 párnatakaró (fejelhaj)	12 abrosz
2 dunna	12 asztalkendő
2 derékalj	12 poszrikos kendő
4-6 derékalj huzat	12 szakajtókendő
4-6 szalmazsák	6 sütő teknő-ruha
2 gyúrósurc	24 zsák
24 törülőruha	6 „hamvas”
4 batyus abrosz	2 ponyva

A lepedők közül 4 sima, 4 csíkos végű, 4 ünneplő, ez utóbbi szedett díszítéssel készült. A szőttesek szedett mintáinak uralkodó színe a piros volt. Gyakori motívumai a szíves, rózsás, csillagos, szegfűs, tulipános.

Órhalomban egy leány az 1920-as évekig kiházasításkor a ruhaféléken kívül a következő vászonneműket kapta:

2-6 abrosz

10-30 törülköző, ebből:

4-6 db dístörülköző,

6-18 db kenyéralá való, egyszerűbben cifrázott,

6 db törülközésre való,

6-14 hálólepedő

7-9 „kallott hímes” lepedő

4-12 „fejelhaj” (párna)

Sajóvárkonyban a férjhez adandó, kiházásítandó leány módosságát, gazdagságát egyrészt a stafírung díszessége, másrészt annak mennyisége, darabszáma bizonyította. Erről szerettek meg is győződni. Lehetőleg benéztek a „sifonba”, hogy szemügyre vehessék az ott összegyűjtött hozományt, a jegyesség alatt is, de a lagzis nép is kíváncsi volt rá. Ezért a szegényebb családoknál szokás volt - ha a rokonságban a keresztnevek kezdőbetűi megegyeztek (pl. Mária, Margit, Matild, Malvin stb.) -, hogy kölcsönadták a kelengyét a szekrénybe, hadd lássa a lakodalmas nép, mennyi hozománya van a lánynak. A lagzi után aztán, az esti órákban (megbízható asszonyok) titokban visszavitték ezt a rokonoknak.

PALÓCOK III.571 - 579.

[Palóc népviseletek és textilek \(Varga Marianna\)](#)

[Hímzéssel díszített textilek](#)

[Keresztöltéses hímzések](#)

A kutatott területen a keresztöltéses hímzések a régies technikák közé tartoztak, ezeknek létrejöttében a szőtteshímek utánzása minden bizonnyal szerepet játszott. Valamennyi keresztöltéses technika szálszámolással készült, tehát kötve volt az alapanyaghoz. A hímzést alkotó minden egyes kereszt szemnek egyenlő nagyságúnak kellett lennie. Ez az oka, hogy a keresztöltéses munkák megtartották merev, szőtteszerű formáikat. A keresztöltéses technikák sok érdekes változatával találkozunk népi hímzéseinken. A palóc kereszt szemes hímzések ezek sorában a legegyszerűbbek közé tartoznak, anyagszerűségük sokféle lehetőséget biztosított fennmaradásukra. A legrégebbi kereszt szemes hímzésű ruhadarabok, a lakásdíszítő textilek mintái igen hasonlítanak a szöttesekhez.

A keskeny csíkminták mintegy száz esztendő hímzészagyományát ölelik fel. legtöbbjük női és férfiingek kézelőmintája, de van közöttük törülközőket, egyéb kendőféléket, abroszokat, búcsútarisznyákat díszítő csík is.

A keresztöltéses hímzést mindig otthon szőtt kender, „kender és pamuk” vagy „tisza pamukos” házivászonra varrták. A hímzőfonal kezdetben „futyika” (kékfestő) kötényből kihúzott szál volt, majd ezt piros, kék vagy fekete szövőfonal váltotta fel.

Ezt megelőzően a XIX. század végén a T formájú ingek keskeny kézelőit kék, fehér vagy piros margitöltéssel díszítették Órhalomban, Húgyagon, Ludányhalászában, Balassagyarmaton. Keresztöltéses kézelőket Ipolyvecén, Bernecebarátiban és Húgyagon említettek. A kivarráshoz kék, piros vagy zöld szövőpamutot alkalmaztak. De a „futyika” –szakácskából kihúzott szálak is alkalmasak voltak hímzés céljára. Órhalomban az 1860-70-es években a mellévarrott ujjú ingváll másfél cm-es kézelője is kékfestő fonallal („futyika”) varrott. A színes fonallal vagy margitöltéssel díszített ingek ma már csak a hagyományanyag említ. Húgyagon azonban az 1950-es években még mutattak olyan női kézelőt, amelyeknek a mintájáról az idősebbek azt állították, hogy a férfiak kézelőin is azonos motívumokat varrtak ki. Még volt alkalmunk olyan hosszú ujjas női ingkézelő- és lepedővégmintákat látni, amelyekről az adatközlő azt mondta, hogy ezeket nagyapja

kézelőiről mintázta. Csak a köznapi ing kézelőjét díszítették színes keresztszemmel vagy margitöltéssel. Az ünnepi ing kézelője sima volt.

Órhalomban a kézelő az 1880-as évektől fokozatosan szélesedett, 2-3 cm-es volt. Hímzőfonala fekete pamut. Az 1900-as évektől kezdve a vállfoltos ujjú ingváll kézelője 4-8 cm széles lett. Hímzéséhez a fiatalok piros, az idősebbek fekete fonalat használtak. Gyász esetén a fiatalok is feketével varrták ki kézelőjüket. Az 1920-as évektől a fiatalság kedvelt színei: piros, kék, zöld, sárga és „tüdőszín” (sötétrózsaszín) voltak.

A keresztszemes hímzés Bodonyban, Recsken és Mátraderesckén is általános volt, de voltak olyan mintaelemek, amelyek csak az egyes falvakra voltak jellemzőek. Ugyanazt a mintát pl. Recsken csak pirossal hímezték, amit Bodonyban tarkán. Mátraderescke más arányban alkalmazta a kékét a piros mellett, mint Recsk. A keresztszemes hímzést Sajóvárkonyban is kender- vagy pamutosvászonra varrták eleinte piros, majd piros-kék fonallal. Az 1920-as évektől terjedt el a zöld és sárga pamut használata.

A különféle színekkel varrott keresztszemes hímzések megtartották ízléses színhatásukat és nem váltak tarkává. A játékos motívumok - virágok, kutyák, stilizált emberfigurák - sokféle díszítésre adtak ötletet. A bő ujjú vászon ingvállak kézelőit Órhalomban pl. az 1950-es évekig keresztöltéssel varrták ki. Számos helyen, így Bodonyban, Órhalomban belevarrták a köténybe, ingbe, dísztörülközőbe, abroszba tulajdonosa, ill. viselője nevét. Régebben ezt éppen úgy beleszőtték az anyagba, mint a díszítő mintasort. Később a könnyebb megoldást választották, a betűket keresztöltéssel hímezték. Az idők során sokféle betűminta alakult ki, kis- és nagyméretű, egyszerű és cifra, vékonyabb, vastagabb. Vannak egyszínű és több színnel hímzett betűsorok.

Kazáron pl. a „szötteshímet” 1920-tól felváltotta a többszínű keresztöltéses és laposhímzés. A változó ízlésre jellemző, hogy a lányok, menyecskék az 1950-es években a régi „gangákat” szétfejtik, a színes - piros-kék-zöld-sárga-tüdőszín - minta közé horgolás kerül a szélek összevarrásánál.

Salgótarján vidékén és Szécsény környékén a férfiing elejét, gallérját, kézelőjét piros és kék. keresztszemes technikájú hímzéssel díszítették az aprólékos munkájú fehérhímzés mellett.

A régebbi díszítőmunkák aprólékosabbak voltak. Két szálat vettek egy keresztnél - az újabbaknál három szálból áll egy kereszt.

A keresztöltéses technika a legkönnyebben elsajátítható, valószínű, hogy használata sokhelyütt ezért maradt fenn a fehér fonallal varrott szálszámolásos, subrikás és lyukashímzés, és a piros-kék laposhímzés mellett.

PALÓCOK III.589 - 593.

[Palóc népviseletek és textilek \(Varga Marianna\)](#)

[Hímzéssel díszített textilek](#)

[Subrikás hímzések](#)

Az irodalom subrika, zsubrika, mesterke elnevezés alatt tartja számon ezt a technikát – tájnyelviileg Órhalom és Hugyag községekben „lyukasvarrás” az öltésmód neve. A subrikált hímzések olyan csipkehatású, áttört minták, amelyek átmentet jelentenek a hímzések és a csipkeminták között. A subrikás hímzést Órhalmon, Hugyagon, Kazáron, Bodonyban férfiingek, női ingvállak, kötények, lepedővégek díszítésére alkalmazták. Ez a technika Recsken, Bükkszéken, Terpesen, Szajlán és Sirokban is kedvelt volt.

A mesterke vagy subrika előfeltétele, hogy jól számolható anyag álljon rendelkezésre, mivel az áttörést megelőző fogazás szálszámolásos öltésmóddal

készült. A szálakat a kívánt szélességre vízszintes irányban kihúzták, a függőleges szálakat pedig tömőöltéssel sűrűn átszőtték. A tömőöltéseknél mindig azonos számú szálát vettek fel óvatosan, ügyelve a minta betartására. A hímzésnél vigyázni kellett arra, hogy a vízszintes szálakat egyszerre csak egy darabon húzzák ki, mert ellenkező esetben a szálak összekuszálódtak. Feltűnő a subrikával díszített ingeken a minták gazdag változata. Az ing gallérját, elejét, hasfoltját, vállfoltját és kézelőjét díszítették ezzel a technikával. Az öltésmód azonos volt, a minta azonban mindenütt más. Egy ingen ötféle mintát is alkalmaztak.

Ábráink egy őrhalmi, egy hugyagi, egy kazári és egy mátraderecskei subrikás technikával hímzett férfiinget mutatnak be. A „lyukvarrás” vagy „mesterke” szép elkészítéséhez különleges türelem és kezűgyesség kellett. – Hugyagon az volt az általános szokás, hogy a subrika alá tüdőszín szövetet varrtak, így az áttört, csipkeszerű minta jobban érvényesült. Az eleje- és hasfoltmotívumot „lábasyukas”-nak, „rózsáslyukas”-nak, a gallér és a kézelő mintáját „összefordított lyukas”-nak, a vállfolt mintáját „kendőlyukas”-nak mondták. – Őrhalomban a mesterkével díszített ing hímzése alá nem tettek színes anyagot. Az ing kézelőjét és vállfoltját díszítették vele. Adatközlőinktől tudjuk, hogy ebben a faluban eredetileg az ing gallérját is subrikával hímezték, de ha ez tönkrement, akkor már csak horgolással szegett gallért varrtak rá. Az ingmellet szegőzték. A subrikát két sor zezzug-öltés és egy-egy sor szálszámolásos levélkesor szegélyezte. A vállfolt mintája hasonló volt a fentebb bemutatott subrikás ing gallérjához. A kézelő mintája azonos volt a hugyagi subrikás ing kézelőjével, a mintasort két-két sor zezzug-öltés és egy-egy sor huroköltéssel befejezett cikkcakk-alakú, laposöltésű sor zárta le. Szélét horgolással szegték.

Hugyagon az 1950-es években még élt a hagyományanyagban a subrikával díszített férfiingeknek egy variánsa, ennek mintáját „lyukas slingelés”-nek nevezték. Valószínű, hogy ez a Ferenc Kornélia-Palotay Gertrúd „Hímzőmesterség” című könyvében ismertetett subrikálási móddal egyezik, ezért az ott közölt rajzot mutatja be. Megfigyelhető, hogy nem fogacskázzák ki az anyagot a szálak kihúzása előtt. A vízszintes szálakat egy darabon kihúzzák, majd 2-2 szálcsumót csavarnak át oda-vissza. Az így subrikált részek között hézagok keletkeznek.

A subrikába, vagy más elnevezéssel lyukas slingelésbe színes szalagokat fűztek, az elejébe rendszerint más színűt, mint a vállába, gallérjába, kézelőjébe. Szalagszínek: tüdőszín, kék, piros, sárga és libazöld voltak.

PALÓCOK III.593 - 607.

[Palóc népviseletek és textilek \(Varga Marianna\)](#)

[Hímzéssel díszített textilek](#)

[Fehérhímzések](#)

[Lapos- és lyukhímzések](#)

A legrégibb, úgynevezett tömött és lyukacsos fehérhímzéseket a házivászonból szabott ruhadarabokon – ingváll, férfiing, kézelő, kötény -, majd a gyolcsból készült különböző kendőféléken találjuk meg. A fehérhímzések olyan régi textíliákat is díszítenek, mint a „sátoroslepedő” vagy a „szemeruha”, ami a csecsemő arcát védte. Mindkét esetben azért volt fontos a lyukacsos hímzés, hogy ne lássák a gyermekágyas asszonyt, illetve a csecsemőt, de mégis biztosítva legyen a megfelelő levegőztetésük. Így kedvelt volt a szabadrajzú lyukhímzés és az alátöltött laposöltés együttes alkalmazása, pl. Bükkszéken.

Az abroszok, a sátoroslepedők díszítésénél a minta alkalmazkodott a nagy felülethez. Egy abroszhoz, lepedőhöz több szél vásznat használtak fel, tehát az összeillesztés kimunkálására, a díszes varrásokra, horgolt csíkok alkalmazására is sor került. A díszítések mintái sokszor minden szélnél másfélék voltak, ezzel is

dicsérve a darab tervezőjének ötletgazdagságát. Bizonyos minták alkalomhoz kötődtek. A rozsmaringos-szíves mintával hímzett lepedőt a Parád völgyében csak az újházások ágyára vetették fel.

Sajóvárkonyban a századforduló utáni években szokásban volt, hogy egy lovasgazda felesége összegyűjtötte a módosabb családok hímezni való kelengyéjét, és Rozsnyón, Dobsinán. lovas szekéren elvitték az egyik adatközlő szerint Pokorágyra, a másik szerint Poprádra. Kapcsolatok rendszeresek voltak, s a megállapított időben ismét szekéren mentek a megmunkált darabokért. A megállapított munkadíjat terményekben vitték.

A legrégebb férfiingek közül a fehér fonallal kivarrt subrikások és a lapos lyukhímzéssel készültek voltak a legszebbek. Recsken, Mátraderesckén kevés pirossal is díszítették a rozsmaringos mintájú ingeket. Nagyon szép volt, amikor a férfiing kézelőjét, gallérját, gomblyukpántját és hasfoltját más-más mintával varrták ki. – Bükkszéken, Hugyagon, Órhalomban, Balassagyarmaton, Ipolyözögön, Dejtáron, Ipolyvecén, Bernecebarátiban. Hollókőn, Lócon, Rimócon még találtunk eredeti darabokat. A többi községben már csak a hagyomány őrzi az így díszített férfiingek emlékét. – Egy inget találtunk Hugyagon, azt tulajdonosa az előzőekben bemutatott subrikás inggel együtt 1910-ben varrta. A gomblyukpántot, a hímzescsikokat és a hasfoltot körül apró, fehér farkasfog szegélyezte. A gallér és kézelő szélét horgolás zárta le.

Az ingmell díszítése: a gomblyukak közé két szálszámolásos és egy lyukacsokból összeállított virágot varrtak ki. A két virág között pontocskákkal töltötték ki. Hosszanti irányban három sor zezzug-öltés tagolta, ezt apró farkasfog fejezte be. A gomblyukpánt mellett egy-egy széles, hímzett csík húzódott végig hosszanti irányban, ennek a mintája a vállfoltéval volt azonos.

A hasfolt motívumában a beosztás hasonló volt a gomblyukpántéhoz, de itt a virágok közei sűrűbbek voltak, és nem töltötték ki azokat kis pontokkal. A kétsoros zezzug-öltés nem zárta le a mintát, hanem még egy levélkesor következett, és csak ezután az ismételt kétsoros zezzug-öltés a minta lezárásaként.

A gallér közepét kétsoros gépöltés tagolta X alakban. A közöket virágformát alkotó lyukashímzés töltötte ki a rombuszformában. A gallér szélét két sor gépöltés díszítette, ezt horgolás fejezte be.

A kézelőn – a gallérhoz hasonlóan – szálszámolásos levélcsokor futott végig, szélét horgolás szegte.

Ipolyvecén az 1890-es években készült legrégebbi ing gomblyukpántján lapos- és lyukhímzést találtunk, ún. „fásmintát”, mellette három sor szegőt, ezeket egy-egy sor virágminta követte, szélét kis levélkesor zárta le. Az ing hímzéséhez még szövőpamutot használtak. A gomblyukpánt mintája az ún. „fásminta”, a szegőzés mellett „kisvirágos”-nak nevezték. Az első világháború után elhagyták a szövőpamut alkalmazását, és már csak hímzőfonalat használtak.

A mintanevek is igazolják, hogy mennyire kedvelték a hímzést. Ezek az elnevezések a hímzésmotívumok jellegét határozták meg: virág, csillag, szív stb.

Az ingmell díszítése hosszabb volt, és a hasfolttal nem zárult le a minta. Ipolyvecén maradt meg legtovább a hímzett férfiing viselete. Az utolsókat 1942-44-ben készítették.

PALÓCOK III.653

[Palóc népviseletek és textilek \(Varga Marianna\)](#)

[Női ingek](#)

[Rövid és hosszú ujjas női ing, „szukaing, szukablúz”](#)

A szukaing derekának szabása teljesen azonos volt a vállfaltos ingekével. Rövid és hosszú ujjas változata ismert.

Bodonyban, Recsken házivászonból szabták rövid ujjásra. A vászon szélessége adta meg a hosszát, tehát az alja szövött szélű volt. (A derék hossza kb. 50 cm, bősége 120 cm általában.) A két ujj egy szél vászonból készült (szélessége 30 cm, hossza 25 cm), a vállfolt keskeny. 10 cm, a pálha 10x10 cm volt. Az ujjakat számos esetben finomabb anyagból készítették el.

A nyakkivágás Bodonyban szögletes, Recsken kerekített volt. Az elején a vállfolt és a nyakkivágás között 2-2 hajtás biztosította a mellbőséget. „Szuka blúz”-nak is nevezték.

A hosszú ujjas, szűkített ujjú inget az 1920-as években Nógrád megyében sokhelyütt - a városi formájú férfiingekhez hasonlóan - pálha helyett könyökig érő „csíkkal” toldották meg. Főként nyáron, aratáskor hordták a hosszú ujjú inget, hogy marokszedésnél a szalmaszár ne törje fel a karjukat.

PALÓCOK III.656

[Palóc népviseletek és textilek \(Varga Marianna\)](#)

[Női ingek](#)

[Hosszú női ing](#)

A szűk ujjú rövid ing és a pendely összevarrásából keletkezett az egybeszabott, hosszú női ing. Az ingderék hosszított vállal készült, a régebbi változatokon azonban a vállfoltos a használatos.

Az elejét sokszor szegőzés díszítette. Az oldalrész toldása hasonló volt a pendelyéhez. Palócföldön az idősebb asszonyok szinte napjainkig ragaszkodnak a hosszú inghez - Bodonyban, Recsken „szukaing”-nek nevezték. A hosszú ing azonban már igen régen kialakulhatott, mert 1749-ben Bükkszenterzsébeten egy gyermekgyilkossági perben véres „szoknyaing”-ről esik szó.

PALÓCOK III.738 - 739.

[Hagyományos lakóház és etnikai jellemzői \(Bakó Ferenc\)](#)

[Hagyományörzés: Falumúzeumok, tájházak](#)

A szoba-pitvar-kamra beosztású palóc ház századunk derekára eltűnt falvaink képéből azzal a sajátos használati móddal együtt, amit a népi társadalom szervezeti formái és főként a nagycsalád alakított ki. Több alkóház azonban megérte korunkat, azok, amelyek közgyűjteményekbe kerültek, és mint népi építészeti emlékek, berendezésükkel együtt a népművészet, a néptörténet ügyét szolgálják.

A Karancsbesztercei Balassagyarmatra szállított boronafalás ház és a Parádon álló zsilipelt falazatú faház a legrégebbinek ismert házépítő, valamint használati hagyományok megőrzője. A mikófalvi Gőboly-ház és a szilvásvárad Orbán-ház a kismemesi gyakorlatnak megfelelően kőfalazatú, oszlopos-tornácos épület, előbbiben már a „ház” igényesebb, de még mindig házilag készített bútorokkal, festett nyoszolyával a népművészet színvonalán haladottabb berendezésű. Az 1880 körül Szilvásváradon épített kismemesi lakóház zömök kőoszlopos tornácával önmagában is értékes emléke a táj népi építészetének. Emellett azonban a falusi építő gyakorlatnak egy sajátos műszaki megoldását őrzi. A műemléki helyreállítás során a ház harmadik helyiségében előkerült egy XVII-XVIII. századi faluház zsilipelt falszerkezete és ajtókerete, amit a kőház építésekor nem bontottak el, hanem körülfalaztak.

Noszvajon a Gazda-háznak nevezett egykori jobbágyházat, Recsken a századunk elejének építő gyakorlatát képviselő módosabb parasztházat, berendezéseikkel együtt a múzeumi gondoskodás őrzi. A népi műemléki múzeumi

hálózatban a barlangépítményeket az Eger-szépasszonyvölgyi borospince együttes képviseli.

Az egy-egy lakóház vagy udvar megőrzése mellett egy egész település történeti magvára terjed ki az a népi műemléki program, ami a palóc táj egyik jellegzetes falujának, Hollókőnek településszerkezetét és hagyományos építészetét igyekszik átmenteni az utókorba. A soros-utcás, szalagtelkes, pajtáskertes települési rend építményei a századforduló után nagyjából elpusztultak, és az 1909-1911 között épült falu házai egységes stílusban épültek, rokonságot tartva a rimóci falucsoport és Kazár lakóházainak építésmódjával. Ez a faépítkezést felváltó, kővel vegyes vályogfalazatú ház a palócság újabb stílusa, amit a régebbi épületek füstlukas kontyvetőjére emlékeztető deszkaoromzatos, széles vízvetős véghomlokzat és a körülornác jellemez. Az Országos Műemléki Felügyelőség tervezete 54 épületet kíván ezekből megtartani és új, az idegenforgalmi céloknak is megfelelő rendeltetéssel használni. A házak egy részében megmarad az eredeti lakásfunkció, de másokban közösségi igények kielégítésére turistaszálló, vendéglő, postahivatal, orvosi rendelő, óvoda, háziipari műhelyek és falumúzeum létesül. A terv kivitelezése folyamatban van és jó része már meg is valósult.

A palóc táj népi építészeti emlékeinek védelme és megőrzése, a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum ide tartozó tevékenységét is tekintetbe véve, jelentős eredményeket mutat fel. Balassagyarmat, Parád, Mikófalva, Szilvásvár és Hollókő emléket állítanak az északi tájakon építő ember munkájának, alkotókészségének azzal, hogy megőrzik és továbbadják az elődöktől örökölt, anyagban, formában és szerkezetben testet öltött hagyományokat.

PALÓCOK IV.110 - 112.

[A lakodalom szokásrendszer és regionális jellemzői \(Bakó Ferenc\)](#)

[A lakodalom szervezete](#)

[A lakodalom résztvevői](#)

[A Násznagy](#)

A násznagy a lakodalom legfontosabb személyisége, aki a házigazdát képviseli, de a házasságkötésben szinte hivatalos funkciói vannak. Általában a vőlegény keresztapja, de ahol a családi kapcsolatok ezt megengedik, a tisztségre a falusi társadalmon kívül álló személy is felkérhető. Recsken földbirtokos, Bükkszázén kántortanító vállalta a szerepet a két világháború között (Sgy). Ezek az esetek egyik magyarázatát adhatják annak, hogyan kerültek a kétségtelenül nem paraszti megfogalmazású szövegek a falusi lakodalmaiba.

A násznagy megnevezésének területünkön több változatát használják. Gyakori a „szószóló” név, de ritkább a „nagynász”, vagy „nadsász”, vagy „előljáró” a vőlegény násznagyára, a „kiadó” vagy „lyánkiadó” pedig a menyasszony násznagyára. Nézetem szerint ezek a nevek funkciókat jelölnek, de szerepet kapnak itt a szokás helyi változatai is. A násznagy mindenképpen az a személy, aki hivatalos fórumokon aláírásával igazolja az esketés megtörténtét, és többnyire közeli rokon, aki ajándékaival és egyéb módon segíti a lakodalmas szülőket. A szószóló, amint neve is kifejezi, az a személy, aki különböző cselekményeket irányít, beszédet, verset mond, áldást ad, tehát a lakodalom eseményeinek nemcsak irányítója, hanem fontos szereplője is. Násznagy és szószóló elvileg mind a két háznál van, de kívánatos, hogy a két funkció egy személyben egyesüljön. Van tehát kiadó és kikérő násznagy, kiadó és kikérő szószóló. A násznagy hevesaranyosi „vendég gazda” neve pontosan kifejezi azt a feladatát, hogy az örömapát, a gazdát képviselje, helyettesítse (Sgy). A násznagy „szószóló” megnevezését irodalmunk eddig alig ismerte, egyedül Gömör megyéből és Felsőtárkányból.

Amíg a násznagy mindig rokon, addig a szószóló idegen is lehet. Kazáron 1920-ban mind a két háznál szükség volt egy szószólóra. Ha nem volt megfelelő férfi a családban, aki a szövegeket is tudta, idegenhez fordultak. Négy, erre alkalmas ember volt ekkor a faluban, akik „összeadták a párokat”. Működésük lényegét ezzel a szóképpel fejezték ki, mintha polgári és egyházi esketés nem is létezne. A szószóló egyébként ellenszolgáltatás nélkül végezte funkcióit, Kazáron csupán egy zsebkendőt kapott ajándékba (Sgy). Egyes adatokból arra lehet következtetni, hogy eredetileg csak a menyasszonyos háznak volt szószólója, mert itt nem volt vőfély - amiről lentebb még szólni fogok viszont a menyasszony búcsúztatása (1946. Fedémes Sgy), illetve az étkek tálalása az elengedhetetlen verseléssel -, szövegtudást és jó fellépést kívánt meg (Sáta, PA 32).

A násznagy és a szószóló jelvényei között a hagyomány, vagy a gyakorlat nem tesz különbséget. Kalapjuk mellett rozmaring és bokréta volt. Nádújfalun a násznagy bokrétája kék, a vőfélyeké rózsaszín volt (Madár Ilona PA 323). Mátraderecskén az 1930-as években görbe bot volt a szószóló jelvénye, ezenkívül zsebkendő és szalag (Sgy).

A násznagy kötelességei közül Balogh Sámuel Gömörben azt emeli ki, hogy „felvigyáz a jó rendre”, amit maradéktalanul el tud látni, mert „... a legittasabb emberre is csak egy szóval parancsoljon rá, egyszerre meghunyászkodik és szót fogad”, írja elismerően 1827-ben. Egyéb feladatait Parádon 1933 és 1938 között így foglalták össze: kikéri a menyasszonyt, megfejtí a találós kérdéseket, előre megy az asztalhoz, mikor viszik a menyasszonyt a vőlegényes házhoz, és már ő fogadja a vendégeket, így a menyasszony násznagyát is. „ő az úr” (Sgy). Ehhez hozzá kell még tennem, hogy bizonyos alkalmakkor, mint a kendőlakás, vagy kézfogó, vacsora stb. imát, illetve „áldást” is mond, különösen a református falvakban (Sgy).

A násznagy eddig körvonalazott szerepe, feladatai azt az évszázadokkal korábbi jogi helyzetet idézik, amelyben az egyház (vagy újabban az állam) még nem vett részt a házasság megkötésének szertartásában. Ez akkor teljesen népi volt, valószínűleg a földesúr közreműködésével, és az egyházi személyek cselekményei csak a középkor végén és fokozatosan nyertek polgárjogot. Tisztában őrzi ezt a helyzetet a kiskunhalasi tanács 1757-ben hozott határozata, melyben az egyik násznagyot megintí, amiért a házasulandó feleket „önnön akarattyaiból .... törvénytelenül kézbeadással adta össze”

Napjainkban többnyire már nincs szószóló, vagy násznagy (kivételek azért ebben is vannak), mert nincs igény imáikra és áldásaikra. Ahol vannak még rigmusok, a vőfély mondja el őket, a „tanú” legfeljebb „pohárköszöntőt” mond. Mind a polgári, mind az egyházi esküvőhöz szükség van azonban tanúkra, és ezt a feladatot a „keresztvízi” és a bérmakeresztstülők látják el. Katolikus falvakban a négy keresztapa közreműködését ma is biztosítják úgy, hogy kettő az állami, kettő az egyházi esketés tanúja, amit elsősorban a keresztapák igényelnek (Borsodnádasd, Sgy).

PALÓCOK IV.129 - 135.

[A lakodalmi szokásrendszer és regionális jellemzői \(Bakó Ferenc\)](#)

[A lakodalom szervezte](#)

[A lakodalom résztvevői](#)

[Hívogatás, a közösség részvétele a lakodalomban](#)

a) Néprajzi leírásaink hangsúlyosan kezelik a lakodalmi meghívást, az északi nyelvterületen a „hívogatást”. Általában a vőfélyek végezték, de vannak ettől eltérő esetek is. A Nagy-Palócságon 1837-ben kétszer hívogattak, előbb a násznagy, azután a vőfély. Ettől az eljárástól lényegesen különbözik az, hogy egyes helyeken

meghívó embert fogadtak, vagy öregembert, esetleg cigányokat (Nádújfalu Sgy). Borsodnadasdon a század elején 8-10 asszony járta a házakat, de a legközelebbi rokonokat a fiatal pár hívta meg. Később, 1940 után csak a menyasszony és barátnői, illetve a vőlegény és barátai hívogattak ugyanúgy, mint Szilvásváradon.

1950 után nyomtatott meghívókat küldtek ki postán, de sok helyen ez vagy elmaradt, vagy módosult. Úgy tűnik, hogy a posta mechanikussá tette az eljárást, meggyengítette a menyegzős házak és a közösség kapcsolatát, ezért pl. Mátraszőlősen (1980) a meghívókat a fiatal pár személyesen hordta ki, és egyúttal be is mutatták egymást a rokonságnak (Sgy). Tardonán a közeli rokonokat személyesen hívják meg a fiatalok, és ezzel egy újabb, máshol ismeretlen adakozási alkalom született meg, mert egy ilyen esetben a vőlegény 500 forintot, a menyasszony egy „surcot” kapott. Egyedi eset az egerbocsi, ahol a fiatalok személyesen csak a kézfogóra hívogatnak, az esküvőre pedig nyomtatott meghívókat küldenek (1982 Sgy). A menyasszony vagy a vőlegény személyes megjelenése, a hívogatáson a legtöbb faluban hangsúlyt ad annak a kívánságnak, hogy az illető jelen legyen a lakodalomban.

A meghívottaktól nem szokták elvárni a visszajelentkezést, az invitálás elfogadását. Többnyire tudják, hogy honnan hány személyre számíthatnak, ismerik egymást (kicsik a falvak), ismerik a családok helyzetét. Régebben azonban a családfő válaszolt a vőfélyek meghívására: „Köszönjük a vőfély urunk fáradságát, szíves megjelenését. Eljövünk, ott leszünk” (Tardona 1920-as évek, Sgy).

Hívogatni, „híkászolni” (Noszvaj) lakodalom előtti vasárnap szoktak, de Sátán esküvő előtt egy héttel, mert vasárnap mára vőlegény járta a rokonságot (PA 455). Bükkszéken 1940 körül a vőlegényes ház vőfélye és egy nyoszolyólány elment a menyasszonyhoz a bokrétaért, amit „rossz pénzen” vettek meg, és ezzel, csak ezután indultak hívogatni (Sgy). Mátraszőlősen 1948-ban minden lányos háznál pántlikát kötöttek a vőfély fokosára. Ahol nem, ott ellopott egy törülközőt. A nyoszolyólányhoz ment először, akitől bokkrétát, szalagot és két szál aranyozott rozsmaringot kapott.

A hívogatás szövege verses szokott lenni. Megfigyelhető, hogy a legrégebbi versek népi megfogalmazásúak, rövidek, a lényegét fejezik ki. Az újabbak viszont a falusi értelmiség költészetének példái, és hosszadalmasak, gyakran felesleges szószaporítással. A hagyományos népi meghívó versre azért a legtöbb helyen még emlékeznek, és úgy idézik, mint gyermekmondókát. Kazáron két változata is van, az egyik a vőlegényes ház vendégeihez szól: „Azér jöttem lajbiba, / Gyöjjenek a lagziba, / Kanát, villát hozzonak, / Éhen ne maradjonak.” A „lagzi” a vőlegényes ház, a menyasszonyos ház pedig a „lyánkadás”, amira a következő vers utal: „Azér jöttem új kabátba,/Gyöjjenek a lyánkadásba./Kanát, villát ...” stb. Az evőeszközök hiánya, illetve szükséges mennyisége a lakodalmas háznál természetes állapot. A XVII-XVIII. században az arisztokraták sem tudták ezt vendégeiknek biztosítani, kést, kanalat minden meghívott vitt magával. A jelenlegi falusi menyegzőbe nem kell ugyan ilyesmit vinni, de az asztali és főzőedényeket, poharakat, evőeszközöket a falu népe adja össze erre az alkalomra, esetleg vállaltól, boltból kölcsönzik.

Az újabb és értelmiségi költésű szövegek is különböznek a lakosság vallása szerint. A mátraszőlősi katolikusság vőfélye meghívja a ház népét „Szombaton délután két órára / Szent Erzsébetnek templomába /A szentségeknek felvételére, / Utána pedig tisztességes vacsorára.” (1930 Sgy). A tardonai régi (kb. 1920) hívogató református vőfélye talán a néphez közelebb álló stílusban beszél. Előadja, hogy kinél lesz a lakodalom, „Melyre most a tisztelt háznépet meghívom. / Jelenjenek meg hát, nagyon szépen kérem, / Ne vessék meg mostan a szíves kérésem. / Remélem, hogy

szavaim nem fogják megvetni, / Szombaton délután tessenek eljönni!" (1930 Sgy). A Tardonán jelenleg használatos hívogató szöveg, amit Sütő Gyula (sz. 1958) vőfély írt, közvetlenebb az előzőnél, tegezi a meghívottakat, stílusa egyszerűbb, sallangoktól mentes. A vers végén ezeket mondja: „Tóth Józsi bátyám e szép menyegzőre / És az ezt követő díszes estebédre / Titeket is hív, vár, kérlek ott legyetek, / Addig is az Isten maradjon veletek!".

b) A hívogatók utasítást szoktak kapni a háziaktól, hova, kihez kopogtassanak be. A meghívandók száma mindig a település nagyságától, társadalmi rétegzettségétől, esetleges vallási megosztottságától függött. Kis lélekszámú és viszonylag egységes településeken, mint Borsodnádásdon (itt a gyári munkások külön telepen laktak) az 1910-es években minden házhoz bementek, „ahol a füst kimegy" (PA 678). Az 1960-as években kezdődött el a nagy létszámú lakodalmak korszaka, ami a legtöbb helyen ma is tart. Bükkszéken azonban újabban alábbhagyott a meghívási kedv. Szűkítették a rokonság körét is, a dédunokák, ükunokák már nem számítanak bele. Lényeges szempont az elhelyezés, az, hogy a vendégek elférjenek a sátorban (Sgy). Felsőtárkányon a két tendencia egymás mellett érvényesül (1980). A „kis lakodalom" 80-100, a „nagy" pedig 300 vendéget lát el, és mindenki saját anyagi lehetőségei szerint választ.

A meghívott és megjelent vendégeket a vőlegénynél „lagzisok"-nak, a menyasszonyos háznál „hérészesek"-nek nevezték. A meghívott családoktól a század első felében inkább csak a férj és a feleség ment el, ők is különböző időpontokban, hogy az állatokat el tudják látni. Újabb szokás a gyerekeket is elvinni a lakodalomba. Ezért mondták területünk nagy részén, hogyha többen jelentek meg egy családból: „Ez is eljött egész csomotástul!"

A két ház násznépe, „serege" a múlt században annyira különálló két csoport volt, mintha nem is egyazon ünnepség résztvevői lettek volna. 1837-ben a Nagy-Palócságon pl. a vőlegény násznépe nem megy be kikéréskor a lány udvarába (talán mert be sem engedik); később pedig, mialatt a hérészesek a vőlegényes háznál mulatnak, a lagzisok elmennek hazulról, mert „a két sereg sohasem egyesül" - állapítja meg Várady János. Karancslapujtón hasonló megfigyelést közöl Pápai Károly: amíg a „kishérés" a vőlegényes háznál tartózkodik, addig a lagzisok nem mennek vissza, „nehogy összekeveredjenek". Húsz év múlva Istvánffy szinte ugyanezt írja a borsodi palócokról. E 100-150 éves jelenségek a mai napig sem vesztek ki teljesen a gyakorlatból. Bodonyban 1940 körül a hérészesek égő gyertyával a kezükben érkeztek meg a vőlegényes házhoz, és ott az őket váró násznép úgy fogadta, hogy kendőlobogtatással igyekezett gyertyájukat eloltani. Ezt az eljárást azzal indokolták, hogy „a hérész ellenség", mintha a menyasszonyt nem rokonsága egyetértésével hozták volna el szülei házából.

A meghívottak köre gyakran kiterjed a falusi társadalmat felett álló személyekre is. A tisztségviselőkről szólva már említettem, hogy közöttük előfordultak értelmiségiek, akik hatással voltak a násznagy és vőfélyi beszédek, rigmusok megszövegezésére. Korábbi évszázadokban azonban számolni lehet a földesúr, a földbirtokos megjelenésével is, aki talán a legtöbb esetben távol maradt, de valamilyen módon, szimbolikusan mégis részt vett az ünnepségeken. Zólyomi József kutatásai révén tudjuk, hogy 1820-ban a lakodalom végén, századunk első felében pedig esküvő után a násznép (a cselédek) felkeresték a földbirtokost, és köszöntőt mondtak reá. Az örömkalácsból minden vendégnek részesülnie kellett, és felvágásakor a násznagy az első, legnagyobb szeletet a földesúr részére vágta ki. Manga János idéz egy szlovák adatot, mely szerint a múlt században a menyasszony megjelent a földesúr házában, és egy lakodalmi kalácsot nyújtott át,

de annak semmi konkrét bizonyítéka sincs, hogy a földesúr másként is beavatkozott volna jobbágyainak, cselédeinek családi életébe. Ludányhalászikban is azt vallják, hogy sem a földbirtokos, sem alkalmazottai (pl. cselédei), sem a falusi értelmiség nem ment el a paraszti lakodalmakba.

Ma Ludányhalászikban, és azt lehet mondani, mindenütt más a társadalmi rétegek, osztályok egymás közötti kapcsolata. Felsőtárkányon meghívják a falu vezetőit (a tanács, a termelőszövetkezet elnökét, az iskola igazgatóját), egy-egy tanárt; és onnan, ahol dolgoznak a fiatalok: a főnököket, munkatársakat. A lelkesztés régen minden étkezésre meghívták, de most csupán, ha egyházi esküvőt is tartanak, és akkor is csak ebédre. Kölcsonösségi alapon a pap elmegy, ha meghívják, hogy „a tiszteletet megadja” - vélik a lakodalmasok.

c) A lakodalmat rendező két család a házasságkötés tényét az egész falu társadalmának nemcsak tudomására kívánja hozni, hanem a lehetőség szerint a közösség minél több tagját be is vonja az ünnepségekbe. Ahol a meghívottak csoportjába nem fér bele az egész falu népe, ott mindent elkövetnek, hogy a nem hivatalos lakosság számára is részt kínáljanak az étkezés, szeszfogyasztás, a tánc, az ének, a zene és nem utolsónak: a látvány örömeiből. A nem hivatalosok a faluban két csoportra oszlanak: az egyikbe azok tartoznak, akik a lakodalmas házhoz mennek, és ott az utcán, a porta előtt tartózkodnak. A másik csoportot azok képezik, akik a két násznép ide-oda vonulásának folyamán a kapuba (saját kapujukba) kiállnak, érdeklődéssel szemlélik az eseményeket; és azok, akik ugyanakkor ügyes-bajos dolgaik miatt az utcán tartózkodnak: tanácsházára, vásárolni, orvoshoz stb. igyekeznek. Legújabban idekapcsolódnak a falun gépkocsival keresztülutazók is. A két csoportot az különbözteti meg egymástól, hogy az első saját akaratából, meghatározott céllal jelenik meg a lakodalmas háznál, a második viszont a véletlenül felbukkanók, a távolabbról érdeklődők köre, azoké, akik nem résztvevői, csupán rövidebb ideig szemlélői, nézői a lakodalomnak.

Néprajzi irodalmunk ezt a két csoportot egynek tekinti, nem tesz közöttük különbséget, és hívatlanoknak nevezi őket, ami bizonyára az elégtelen információn alapul. A népi szóhasználatban és a szakirodalomban „hívatlanok”-nak nevezettek az első csoport tagjai. A második tulajdonképpen csak fiktív csoport, mert sohasem tartózkodnak egy helyen, csak szerepük köti őket össze. A hívatlanok első csoportját nemcsak a magyar nyelvterületen, hanem az északi magyarság körében is többféleképpen nevezik. Leggyakoribb a „hívatlan”, vagy „hívatatlan” (Mátraszőlős, Fedémes) megjelölés, de találkozunk olyan helyi nevekkel is, mint a „lesők” (Felsőtárkány, Szilvásvárad, Tardona, Sajóvelezd, Sajónémeti), a „zsírosok” (Borsodnádásd, Egerbocs), a „péterkeiek”, vagy „petervásáriak” (Mátraderecske, Bodony, Recsk, Nádújfalu), a „vadhérészesek” (Bodony), a „szennyesek” (Bükkszenterzsébet), a „ködmönösök” (Szentsimon), a „baltások”, vagy „fejszések” (Karancskeszi). Amint látható, egyes falvakban két nevet is használnak, de ezek mellett mindenütt él a „hívatlan” név is.

A kapuban állók, a bábéskodók, vagy az utcán járók és meg-megállók megjelölésére sajátos nevet nem találtam, de a népi vélekedés mindig megkülönböztette őket a „hívatlanok”-tól.

A hívatlant azonban a legtöbb helyen mégiscsak vendégnek tekintik, legalábbis a mindenütt ismert szólás („Hívatlan vendégnek az ajtó megett a helyi!”), régebbi változatában: „szap alatt a helyi”) erre utal. Arra a kérdésre, hogy kik voltak régebben ennek a csoportnak a tagjai, a társadalom melyik rétegéből kerültek ki -, nem olyan egyszerű a felelet, mint napjainkban. Tardonán úgy vélik, hogy csak régebben voltak lesők, de ma már nincsenek, mert mindenkit meghívnak a

lakodalomba (1983). Más helyeken lump elemekből verődik össze a hívatlanok serege, és itt a kínálásnak már inkább alamizsna jellege van.

Századunk első felében és korábban még inkább, minden lakodalom alkalmat adott a falu fiatalságának arra, hogy összegyűljenek, táncoljanak, szórakozzanak. Mátraszőlősen (1930) is így volt, de a lányok bekötötték a fejüket kendővel, hogy mindenki meg tudja őket különböztetni a hivatalos lányoktól. Ha felkérték őket táncolni, csak lopva mentek el, és mikor a cigány abbahagyta a zenét, rohantak kifelé, nehogy meglássák őket. Bükkszenterzsébeten (1948) a lányok és menyecskék minden lagziba elmentek, de Hevesaranyoson (1925) csak az a fiatal férj mehetett el „zsíros”-nak, akit „felemeltek”, házasemberré avattak a többiek a kocsmában (Sgy). Nógrádban (Rimóc, Ludányhalászi) még a szomszédos falvakba is átmentek a fiatalok „lesekedni”, Rimócon különösen sokan vannak (1983), a népviselet miatt még városi érdeklődők is. A helyi szokás írja elő, hogy besötétedés után a hívatlanok hazamennek-e (Ludányhalászi 1920), vagy maradnak, sőt még többen lesznek, mert egyesek csak akkor érkeznek oda (Rimóc 1983).

A lakodalmas ház és a hívatlanok kapcsolatát egyfelől bizonyos tilalmak, másfelől vendéglátási gesztusok jellemezték. Ezek, mint a menyegzős ház magatartásformái, nem egyenlő arányban érvényesültek a hívatlanokkal szemben. Sokkal kevesebb volt a tilalom, mint a vendéglátás körébe tartozó engedelem, invitálás, vagy éppen kínálás. Elmondható, hogy a hívatlan vendég a lakodalmas ház és násznép megítélésében inkább „vendég” volt, mint hívatlan.

Voltaképpen csak két cselekvést tiltottak a hívatlanok előtt. Nem volt szabad az udvarra bemenniük, Felsőtárkányon még 1981-ben sem. „A leső, az a kapun kívül marad!” - közölte velük a jogszabályt a nagyvőfély, aki mindenért felelős (Sgy). Ezzel függ össze az a másik tilalom is, hogy a hívatlanok az udvarban vagy a házban, később a sátorban nem táncolhattak, de a lányokat nemegyszer felkérték a lagzis legények. A lányok, menyecskék összekapaszkodva körtáncot jártak a kapun kívül, de elnézték nekik, ha bekanyarodtak az udvarba is (Bükkszenterzsébet, 1948 Sgy). Ezt a tilalmat sem tartották mindig be, sőt erre már egészen korán vannak kezdeményezések. Sajópüspökiben 1913-ban behívták a portára a lesőket, ami egy ennél régebbi, patriarchális magatartás is lehet; Nádújfalun pedig 1915-ben a hívatlanok szabadon táncolhattak. Különös, hogy ma ugyanebben a két faluban nem engedik be őket az udvarra talán azért, mert a lesők a falu legalacsonyabb és társadalmon kívüli rétegéhez tartoznak. Bükkszéken (1930) nem volt ugyan érvényben tilalom, de azzal a megszorítással, hogy csak a cigány elé, tehát a fő helyre nem mehettek táncolni (Sgy). A vőfély időnkint feloldotta a tilalmat, kiszólt az utcára, hogy „Most csak a hívatlanok táncolhatnak!” Ilyenkor bementek, de néhány kör után ki is húzódtak (Borsodnádásd 1940, PA 678). - Arra nem tudok példát, hogy a lakodalmas menet táncába - amikor megállnak egy-egy helyen - a kapuban állók vagy az utcán közlekedők is bekapcsolódtak volna.

A hívatlanok megvendéglése az a gesztus, amivel bekapcsolhatták őket is az ünneplő sokaságba, és számukra is emlékezetessé teheték a házasságkötés eseményét. Igen régi szokás, vagy inkább viselkedésmód ez, amit a XVI-XVII. században már a főurak menyegzőin is feljegyeztek. Ők is vendégül látták a helység lakosságát azzal, hogy az egészben megsütött, aranyozott szarvú ökör oldalába egy csomó kést ütöttek, és mindenki annyit szelt magának, amennyit akart.

A megvendéglés alapja azonban nem csupán emberbaráti szeretet, a társadalmi összetartó erő volt, hanem a háttérben meghúzódó viszonzásrendszer, ami a falu népét egymással összefűzte, elkötelezte. A megvendéglelt hívatlan számon tartotta ezt a számára akkor nagylelkűnek tűnő cselekedetet, és

alkalomadtán viszonzta. Egerbocson hallottam egy történetet, aminek során a „zsíros” legény megkérdezte a házigazdát, bemebet-e táncolni, és azt a feleletet kapta, hogy igen, akár reggelig is, mert emlékszik rá, hogy a legény apjának lakodalmában őt is megvendégelték (Sgy). A hívatlanokat általában esküvő után, majd vacsora alatt, vagy még inkább vacsora után szokták megkínálni, ami Borsodnádason (1980) a menyasszony kötelessége (PA 678). Bükkszenterzsébeten (1948) a „szennyese” már reggel megjelentek, és a menyasszony, keresztanyjával együtt kaláccsal és borral kínálta őket. Noszvajon (1900) a „lesis asszony” osztogatta a kalácsot a hívatlanoknak, és egy szelet volt a „lesi” (ENA 860). Felsőtárkányon azért sütnek ma is fonott kalácsot, hogy legyen mivel kínálni a lesőket.

Főtt ételt, leginkább töltött káposztát, vacsora táján kaptak. Egerbocson a jó módú, egykor kisnemes Melegh hadban szerdán, a lakodalom harmadik napján külön is megvendégelték a „szűcsök”-et. Mivel sokan voltak, az udvaron, hosszú asztalokhoz ültették le őket, és a maradékból töltött káposztát, sült húst, kalácsot kaptak. Bodonyban (1948) külön főztek a „péterkeiek”-nek lucskos káposztát (Sgy).

PALÓCOK IV.187 - 189.

[A lakodalmi szokásrendszer és regionális jellemzői \(Bakó Ferenc\)](#)

[A lakodalom eseményei](#)

[Esküvő és vacsora](#)

[A menyasszony kikérése és fogadása](#)

Esküvő után a lakodalom szokásrendjében a népi eredetű és múltú házasságkötési szertartások következnek. Ezek jelentőségét olyan tények húzzák alá, mint az, hogy a menyasszony a búcsúztatás végéig soha sincs együtt a vőlegénnyel, mert a hagyományos népi felfogás az egyházi esketés után sem tudja őket házasoknak. Ha délelőtt volt az esküvő, ebéd van a vőlegényes háznál, de ez még nem az ünnepélyes étkezés, előbb ki kell kérni, el kell búcsúztatni, és új otthonába kell vezetni a menyasszonyt.

A kikérés. A több napos lakodalomban, a hagyományok szigorú betartásának idején a menyasszonyt éjfél előtt, azaz sötétben vitték át új rokonságához. Az egynapos lakodalomra való áttérés után azonban ez már délután, „napvilágon” történt (Bátor Sgy). A lány kikérése 1837-ben még hosszadalmas, valódi népi rítus volt Nógrádban. A násznagy háromszor tett kísérletet arra, hogy megszerezze a menyasszonyt, és ezen felül még az örömkalácsot is, amit a lánnyal együtt vittek el. Várady János leírásában még szerepel a lányt jelképező keszkenő és „zöldellő ág”, amit a második kikérésnél kap a vőlegény, és ami szokásainkból azóta kimaradt. Pintér Sándor ugyancsak Nógrádból említi a háromszori kikérést, de Ludányhalászin (1920) még magam is feljegyezhettem. A többszöri kísérletezést azzal indokolták, hogy a vőfély vagy a násznagy a találós kérdésekre nem tudott megfelelni.

A cselekmény neve Nógrádban „követés”, „elkövetés”, „lányjárás”, Hevesben „menés a menyasszonyért” (Recsk), a „menyasszony hazakérése” (Noszvaj), de általában „kikérés”. A lányos háznép a kikérőket több helyen látszólag nem fogadja szívesen, éppúgy, mint korábban említett egyéb alkalmak során. Bezárják előttük a kaput, esetleg szalmakötéllal, ami mögött asszonyok helyezkednek el seprővel, szénvonóval harciasan, mintha védeni kellene a házat. Talán ennek az ellenségeskedésnek maradványa az is, hogy a kérők magálltak a kapuban, a földre szúrtak egy vasvillát (1935), aminek ágain gyertya égett, letérdeltek és körültáncolták. Csak ezután mentek be (Recsk Sgy). További, színelt barátságatlan fogadtatás jele az is, hogy észrevétlenül hozzákötözték a vőfélyt az asztalhoz, és

telerakták a vőlegény rokonainak zsebét késsel, villáva, és tolvajoknak kiáltották őket (Pesovár Enikő, Dejtár PMA 49).

PALÓCOK IV.242 - 245.

[A lakodalmi szokásrendszer és regionális jellemzői \(Bakó Ferenc\)](#)

[A lakodalom eseményei](#)

[A lakodalom bevégzése](#)

[Utómultságok](#)

A lakodalmat követő időszak is bővelkedik eseményekben, ezek egy része tradicionálisan is a szokásrend ezen fejezetéhez tartozik, de más részük a menyegző időtartamának leszűkülésével onnan kimaradt és ide szorult szokáselem. Létüket, fentmaradásukat az teszi indokolttá, hogy egyes helyeken a vendégek egy szűkebb csoportja nem fogadta el a megkurtított lakodalmat, a szélesebb kör számára kinyilvánított befejezés után továbbra is mulatni akar. Ezt a félhivatalosnak tekinthető lakodalmas időszakot teszik érdekessé, változatossá a különböző szokástörödékek. Mindezek összekeverednek a fentebb említett hagyományos elemekkel, tehát azokkal a szokásokkal, amelyek függetlenek az időtartam megváltozásától, ezért szétválasztásuk, eredeti helyzetük meghatározása időigényes feladat, ami nem mindig jár sikerrel.

Az első nap, a lakodalom másnapja az új menyecske számára kimagaslóan fontos és ünnepélyes, mert először nyílik alkalmá arra, hogy egyedül vagy valaki kíséretében menyecskefővel mutatkozzék a faluban. Hevesaranyoson ezen a napon vette fel először a főköttőt a „kalácshordás”-hoz, ami palócföldön általános szokás (1940 Sgy). Pápai Károly írja le 1891-ben először azzal, hogy a vőfélygel együtt étel- és italajándékot vittek „az urakhoz és a paphoz”, amiért pár forintot kaptak. A szokást ugyancsak Nógrád megyében Farkas Pál „menyasszonymorzsa” hordásnak nevezi, szintén a falubeli úri házakhoz. Bár a két forrás nem tér ki arra, hogy ugyanakkor a szomszédoknak, a lagziban segítőknek és egyes rokonoknak is kalácsot, italt vittek a maradékból, de a későbbi adatok alapján arra lehet következtetni, hogy ez talán fontosabb része volt a szokásnak, mint az előbbi. Vannak falvak, ahol ma is így van ez, mint Bükkszenterzsébeten, ahol a fiatal pár ennek kapcsán járja végig a rokonságot, és mindenütt pénzajándékot kap (Sgy). Másképp alakult a szokás Parádon, itt már vacsora után „pakolnak” a szomszédoknak, a betegeknél, és a távozó vendégekkel „küldözgetik el” a maradékot.

A különböző kínálások utáni maradék elfogyasztása egykor beépült a lakodalom szokásrendjébe. Különösen a Barkóságon volt szokás századunk elején, hogy a lakodalom harmadik napján „maradékra jött össze” a legközelebbi rokonság (Sajóvárkony), Hangonyban ugyanezen a napon volt a „rokonság vacsorája”, és Szentsimonon az „atyafi lagzi”. Bizonyára ennek egy változata az egerbocsi szokás is, amikor a második napon avatás után a kendőkbe kötött és rúdra akasztott kalácsot, sült tyúkot a vőfélyek vállon vitték be a vendégeknek (1918 Sgy).

A huszonnégy órás lakodalmakat követő napon a régi szokásrendből kicsúszott olyan szokásokat tartottak meg, mint Parádon 1938-ban a „köszöntő kalács” elvitele és felvágása, ami korábban a befejezés előtt zajlott le. A lányos háztól 10 rokon vitte az egyszerű, díszítetlen kalácsot a másik házhoz, ahol az új menyecske felvágta, az egyik felét megtartotta, a másikat visszavitték és elfogyasztották (Sgy). A Mátraalján a másnapi mulatságot a lagzi „bossossá”-nak (borsosa) vagy „paprikássá”-nak nevezik (Nádújfalu, Homokterenye, illetve Recsk Sgy), Bükkszéken pedig „kis lagzi”-nak, ahol tréfás lakodalmat is játszottak (Sgy). Egyedülálló szokás volt Tardonán a „mézes”, amit Lajos Árpád írt le (EA 6507). A főzőasszonyok összegyűltek a „szakácsnénál”, bezárkóztak, és guzsalyt, sodrófát

tettek az ajtó elé, jelezvén, hogy mi folyik odabent: a kásapénzen vett bort mézzel édesítették és amellet szórakoztak.

A lakodalmat követő héten több faluban az új menyecske nem mehetett haza szüleihez, amint erről első alkalommal 1894-ben olvashatunk, de ennek okát nem tudták adni. A szokás nemrég avult el, ezért még többen visszaemlékeznek arra, hogy az anyós nem engedte, mert akkor „mindig otthon lesz”, vagy „nagyon anyás lesz” (Szentsimon, Bükkszék Sgy). Ezen a tilalmas héten, amikor a menyecske először ment templomba, minden perselybe pénzt tet (Bükkszék), 1910 körül Bántapolcsányban az „első menyecskevasárnapon” fekete kendővel kötötte be a fejét (Sgy), amivel talán még mindig a lányságát gyászolta.

Az új menyecske azonban leginkább az anyja segítségét igényelte, és ez alakíthatta ki azt, hogy az anya rendszeresen meglátogatta, sokban segített neki (mosás, főzés, takarítás), de főként: ételt is hordott. Elsősorban a Mátraalján volt ez utóbbi szokás - Bodony, Parád, Mátraderecske -, de Ludányhalásziban és Bükkmogyorósdon (Borsod m.) is. A tilalmas hét és az ételküldés összetartozhatott valamikor, de az utóbbi 30 év során mindkettő elmaradt, a gyűjtők pedig - magamat is ideértve - nem figyeltek fel rájuk. A tilalmas hét szokását 4 kutatópontunkon ismerték, s ezen túl 4-4 hevesi és borsodi településen gyűjthettem, 2 hevesi faluból pedig az irodalom említi. Ebből az a kép rajzolódik ki, hogy a szokás elterjedési területe Heves és Borsod megye - a régi Borsod északnyugati széle-, de Nógrádban alig ismerik.

Az új házasember avatásáról csekély ismereteinket a ceremóniális táncokkal kapcsolatosan már összefoglaltam, de egyetlen faluban. Hevesaranyoson ez a rítus a tilalmas hét végére esett. 1925-ben a lakodalom után egy hétre a kocsmában „felemelték” az új házasembert, amiért 5 liter bort fizetett kortársainak. Ettől kezdve, vagyis a „fiatalember avatás” után már elmehetett a lakodalmakba „zsírosának” (hívatlannak), különben megverték volna a többiek (Sgy). Az aranyosi eset nemcsak időpontját illetően különbözik a többitől, hanem abban is, hogy az avatás nem megkötözés, hanem a gerendáig felemelés révén valósult meg, amire a palócföldön felismerhető számos kistáji csoport egymástól eltérő szokásrendje ad magyarázatot.

A tilalmas hetet az új pár és a férfi szüleinek, esetleg szűkebb rokonságának látogatása zárta le a lány szüleinél. Az egész palócföldön és környezetében a szokásnak számos nevét ismerik, melyek elsősorban a látogatás fő eseményére, az ebédre vonatkoznak, de sokfelé a hérész név valamelyik formáját kapta. Első említése „kárlátó”, de amint fentebb megállapítottam, ez nem tipikus ezen a tájon. Helyette a Mátraalján a „hazahajtás” és az „aranyebéd”, a Tarna keleti völgyfőjében „díszebéd”, Egerben „farkasebéd”, vagy „nászebéd” a neve. A „hérész”, „hőréz”, „kishérész” vagy „visszahérész” nevek elszórtan az egész palócföldön előfordulnak, és elterjedésük arra mutat, hogy ez az esemény eredetileg a hérész valamelyik formája volt, kivéve a Mátraalját, ahol egyéb megnevezéseket találunk. A hérész nevek mögött meghúzódó szokások a lakodalom megrövidülése óta nemcsak tartalmukat veszítették el, hanem a nevek is értelmetlenné váltak, s így bennük a rendszert, a forma és tartalom összefüggéseit nem könnyű megtalálni. Kivételt képez néhány név, a „nászút” Dédesen, a „kis lagzi” Rimócon, Borsodnadasdon, Felsőtárkányon (Sgy) és a „kására”, mely nevet a szokás Gyöngyöspatán úgy kapta, hogy ekkor zajlott le a kásapénzszedés is, ide kerülve a vacsora végéről. Időpontja túlnyomórészt a lakodalom utáni vasárnap, de ettől eltérések is vannak, néhány helyen később került rá sor. Ez már a hagyomány bomlását jelzi, és azt, hogy az eseményre nem a lányos, hanem a legényes háznál kerül sor, mert esküvő után mindenki a lányos házhoz ment.

Az aranyebédnek általában is nevezhető szokás tartalmáról keveset tudunk, mert az utóbbi évtizedekben polgáriasodott, reprezentatív eseménnyé alakult, és rítus jellegű elemei elmosódtak. A néprajzi irodalom közlései és a saját kutatásaim révén azonban néhányat ezekből még be tudok mutatni. Rimócon 1956-ban csak a „nagy rokonokat” hívták meg, akik az eljegyzésen is jelen voltak (Sgy). Bodonyban (1937) mise után a lányos háztól valaki várta a fiatalokat, hogy elvezesse őket a „nagy ebéd”-re (Sgy). Bükkszenterzsébeten csak a két fiatal vett részt az ebéden (1925), de 1980-ban már a szűkebb család is (Sgy). Gyöngyöspatán az új menyecskét szülei savanyú ételekkel fogadták (káposzta, uborka), hogy ne legyen neki túlságosan kedves a szülői ház, hogy ne vágyódjék haza. Archaikus elemeket őrzött meg Kürti Menyhért leírása Vámosgyörkről, századunk első évtizedéből. Itt történik meg a „násznagyok felvettetése”, azaz tisztségük leadása is, akik részt vesznek az ebéden. A fiatal pár megköszöni szolgálataikat, és a menyecske „maga hímezte keszkenőt” nyújt át saját násznagyának emlékébe.

A szokás elhalásának kezdetét jelenti már a mátraderecskei változat (1940), mely szerint csak litánia után mennek el a fiatalok a lány szüleihez, de nincs nagy vendéglátás, és ha valamivel megkínálja anya a lányát, már nem illik úgy és annyit ennie, mint azelőtt (Sgy). Bodonyban a „hazahajtás” ma is virágzó szokás, nemcsak a fiatalok, hanem mind a két ház szűkebb rokonsága is megjelenik (Sgy). Felsőtárkányon csak a fiatalok mennek látogatóba a lány szüleihez, de gyakori, hogy nászútra indulnak, és csak akkor látogatják meg őket, amikor hazaértek.

El lehet mondani, hogy a nászút napjainkban általános jelenség. Amint Parádról tudjuk, a szegényebbek szakszervezeti beutalóval üdülőbe, a tehetősebbek külföldre utaznak, sokszor saját gépkocsijukon. A nászút költségeit a szülők szokták fizetni, de semmi esetre sem a menyasszonytánc során összejött pénzt használják fel erre, mert azt beteszik a bankba. Maga a nászút ténye és minősége társadalmi rangot jelent, aminek biztosításával a szülők tartoznak a fiataloknak, és ezt a kölcsönös viszonyosság rendszerének fenntartásával meg is teszik.

PALÓCOK IV.656 – 658.

[Fejezetek a palóc néphitből \(Barna Gábor\)](#)

[Természetfölötti lények](#)

[Kígyó](#)

A kígyóval kapcsolatban gazdag hagyomány él vidékünkön. A korábbi szakirodalom is érinti már szórványosan.

Bodonyban úgy mondják, hogy a kígyó, az az ördög. Ennek nyilvánvalóan bibliai eredete van. A bükkszékiek szerint az Urjézus a kígyót megátkozta, mert általa van bűn a földön. Ezért lehet minden kígyót agyonütni. Borsodnádason azt tartják, hogy ha egy kígyót agyonütnek, akkor hét halálos büntől megszabadulnak. Az pedig általános képzet, ha egy kígyót agyonütnek, annak farka mindaddig mozog, amíg le nem megy a nap (Mikófalva, Bükkszék, Ragály).

A kígyók közül legtöbbet a házikígyóval kapcsolatban hallunk. Az egész vizsgált területen ismerik. Őrhalomban azt mondják, hogy a házikígyó láthatatlan, füttylő hangot ad. Ludányhalásiban úgy mondták, hogy kerepel, a falban él minden házban. A rimóciak szerint is a falban él, szipog. A neve házikígyó. Úgy tudják Rimócon, hogy minden fundus alatt van egy házikígyó. Ez ha előjön, akkor valamilyen veszélyt jelez, pl. tüzet. A nógrádsipeki képzet szerint is minden házban van kígyó. Csitáron úgy vélik, ha a házikígyót agyonütik, akkor meghal a gazda is. Ezért nem volt szabad bántani. Más Nógrád megyei elképzelés szerint a házikígyó megóvja a házat minden kártól. Ezért nem szabad bántani, ha kijön sütkérezni a napra. A kígyó nagyon szereti a tejet, s történet szól arról, hogy tejet ivó gyermek

szájába, gyomrába mászott. Forralt tej szagára jött ismét elő. Ezt mondják Varsányban is. Hasonló történeteket ismernek gyerekekkel, felnőttel kapcsolatban Nógrádsípeken is. Ha agyonütik, meghal a gyerek is. Ez is azt mutatja, hogy nemcsak a gazdának lehet házikígyója. A bekölcei hiedelem szerint egyenesen minden családtagnak van. S akiért agyonütik, hamarosan az is meghal. Ugyanezt mondják Bükkszéken. Karancskesziben a házikígyó pozitív lény. A barkó falvak hagyománya szerint (Domaháza, Borsodnádasd, Várkony) a házak kapujában él egy kélgyó (kígyó). Ez a fehér kígyó a küszöb alatt fészkel. Ha onnan kijön, bántani nem szabad, mert pusztulása bajt hoz a házra.

Figyelemre méltó, s ugyanakkor a gyűjtések esetlegességét jelzi, hogy a magyar mondakatalógus Palócföldről egyetlen házikígyóval kapcsolatos adatot sem közöl. Ugyanakkor saját gyűjtésünk és a kéziratos anyag általános elterjedést mutat területünkről is.

Veszélyesnek tartják a tarajos kígyót is (Ludányhalászi). Szilvásváradon egy favágó a baltáját vágta bele az őt támadó kígyóra. A kígyónak piros taraja volt.

Amint azt már a garabonciás hiedelmeknél láttuk, a kígyó alakja megegyezik a sokfelé ismert sárkánykígyó, sárkány alakjával. Fejős Zoltán megállapítása szerint a kígyó a garabonciás segítője. Nem akarnók ismételni a garabonciás diákról elmondottakat, csak utalunk arra, hogy csupán bizonyos sajátos körülmények között lesz a kígyóból sárkány, azaz a garabonciás segítője.

A házikígyóval, kígyóval kapcsolatosan van egy hagyomány, amely csupán vizsgált területünk egy részén ismert. Máshonnan nem írták még le. Recsk környékéről, Feldebrőről és Mátraballáról írja Fehér Gyula, hogy ha valaki a házikígyó máját kölessel keverve megeszi, megérti az állatok beszédét. Ugyanezt a tudást nyerik el a monda szerint, ha Szent György-nap előtti szántáskor a földből először kivetett állat máját pogácsában megeszik. A pogácsát az asszony elkészíti, de eszik belőle a szolgalegény is. A boszorkány ezt észreveszi, és lekaparja a tudást a szolga nyelvéről. Fehér Gyula közlésének csupán egy változatát ismerjük Gyöngyös vidékéről. Sem a mondakatalógus, sem pedig a magyar népmesekatalógus nem ismeri e hagyomány párhuzamait más vidékről. Így nyilvánvalónak látszik, hogy helyi sajátosságról, fejleményről van szó.

IV.670

Fejezetek a palóc néphitből (Barna Gábor)

Összegzés

A lidércnek Csitáron jegyezték le bózsik nevét. Ez a terminus a tájszótárak adatai szerint Nógrád, Gömör és Kishont megye területén ismert, de viszonylag kevés adattal dokumentált. Nem említik a lidérccel foglalkozó összefoglaló jellegű tanulmányok, s a palóc néphit-kérdőív sem. Eddigi tudomásunk szerint viszont a lidérc bózsik megnevezését a palóc területre jellemzőnek kell tartaniuk, amely csakis itt használatos.